

ישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות

נדב פרנקל

מבוא

ב־14 במאי 1948 נדמו הדי הקרבות האחרונים על גוש עציון, קרבות שכוחות הלגיון הירדני כבשו בהם את כפר עציון, הגדול שביישובי הגוש, והכניעו את שלושת היישובים הנוספים. 240 מלוחמי ההגנה ומתושבי הגוש נהרגו בסדרה של התנגשויות בין הכוחות היהודיים לכוחות הערביים שהתרחשו בין דצמבר 1947 לאמצע מאי 1948. למרות מרכזיותה של המערכה בגוש עציון והתוצאות הטרגיות שלה, ולמרות פרק הזמן הארוך שעבר וזמינותם של מקורות ארכיוניים יהודיים העוסקים בפרשייה זו, דומה שהמחקר של היבטים רבים במערכה עדיין לוקה בחסר.

אחת השאלות המרכזיות העולות מבחינת פרשת ההתיישבות בגוש עציון נוגעת למערכת היחסים שבין מוסדות הנהגת היישוב היהודי בארץ ובין יישובי הגוש במהלך המלחמה. כך, למשל, עלתה בקרב המתיישבים ביקורת קשה על שהנהגת היישוב הזניחה את צרכיהם הבסיסיים והעמידה אותם במצב בלתי אפשרי שבו היה עליהם להתמודד עם אתגרים ביטחוניים קשים ונדב בלבד להתגבר על קשיי הקיום היומיומיים מהבחינה הכלכלית-משקית.¹

המחקר על גוש עציון במלחמת העצמאות כמעט שלא עסק בהיבט זה. הסיבה לכך היא כנראה הצל הכבד שהטיל 'האפוס נורא ההוד'² של נפילת גוש עציון על סיפור קשיי ההישרדות הכלכליים של הגוש בתקופת המלחמה. אי-ההתעסקות בכך היה נוח להנהגה

* המאמר מתבסס על עבודת מוסמך שהגשתי ב־2016 לאוניברסיטת בר־אילן. תודתי נתונה למנחה העבודה ד"ר גד קרויזר, שלא חסך מאמצים לשפרה ולשכללה. תודתי נתונה לפרופ' בעז זיסו, שהשתתף אף הוא בהנחיית העבודה, על הסיוע ועל העצות הנכונות. תודתי נתונה גם לעובדי הארכיונים השונים, ובעיקר לעובדי הארכיון הציוני ולעובדי ארכיון כפר עציון, אורה רוטנברג וישראל שדיאל. הכתוב במאמר הוא על אחריותי בלבד. תהא העבודה נר לחללי גוש עציון במלחמת העצמאות.

1 ראו לדוגמה את מכתבו של חבר כפר עציון המובא אצל דב קנוהל, *גוש עציון במלחמתו*, ההסתדרות הציונית, ירושלים תש"ד, עמ' 187.

2 שם, עמ' 544.

הלאומית וההתיישבותית, ואולי גם המתיישבים העדיפו להתעלם מן העיסוק בפרשה שעלולה הייתה לפגום במיתוס הגבורה וההקרבה שנוצר.

במאמר זה ננסה להבין מה הייתה מדיניות המוסדות הלאומיים (בעיקר הסוכנות היהודית, מחלקת ההתיישבות שלה וקרן קיימת לישראל) בנוגע לגוש עציון: מה הייתה עמדתם בשאלת הישארות ארבעת היישובים בלב שטח הר חברון לאחר הפינוי הבריטי והקמת המדינה הערבית העתידית, מדינה שעל פי החלטת החלוקה של האו"ם היו יישובי גוש עציון היהודיים אמורים להיות חלק ממנה; האם היו תכניות מגובשות להסדרת קיומם של היישובים בשטח הערבי; והאם ניתנו ליישובי הגוש תקציבים מספיקים בחודשי הניתוק בהשוואה ליישובים דומים. במסגרת מאמר זה נעסוק בעיקר בממשק שבין היישובים למוסדות הלאומיים האזרחיים ולא בקשר שבין היישובים לפיקוד ההגנה, הארצי והמקומי. בסיומו של המאמר נעמיד בקצרה את הקצאת המשאבים ליישובי הגוש לעומת הקצאתם לקבוצות אחרות של יישובים שיועדו גם הם להישאר במדינה הערבית.

רבות נכתב על הקרבות בגוש עציון ועל ההתיישבות במקום במחצית הראשונה של המאה ה-20.³ מרבית הכותבים נדרשו לנקודת הראות של המתיישבים או של הלוחמים בגוש, ולא עסקו בממשק שבין ההנהגה למתיישבים. שני מחקרים שנוגעים במערכת היחסים בין הנהגת היישוב ובין יישובי הגוש במלחמת העצמאות הם מחקריהם של מוטי גולני ושל שילה גל.⁴ יוסי כץ כתב גם הוא ובאריכות על הממשק שבין מוסדות ההנהגה ובין ההתיישבות והמתיישבים בגוש, אך מחקרו אינו נוגע לתקופת המלחמה.⁵

חשיבותו של המאמר הנוכחי בהבהרתם של התהליכים האזרחיים שהשפיעו על המציאות בגוש, ובייחוד על הקשר שבין המתיישבים והנהגתם למוסדות הלאומיים של היישוב. המאמר מצטרף לחיבורים רבים שראו אור בשנים האחרונות ועוסקים בצדדים האזרחיים והכלכליים של מלחמת העצמאות ובהשפעתם על ממשק הלחימה, כדבריו של אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות: 'קשה מאוד להפריד ולומר היכן בדיוק מסתיימת המלחמה ומתחילה כלכלה, כי קיים ביניהן קשר בל ינתק. נדרש מאתנו לקבל על עצמינו תפקידים שמעולם לא התכוננו להם, דרושים מאתנו אמצעים שמעולם לא חלמנו עליהם. ארגון, סמכות ואחריות הולכים כאן יד ביד'.⁶

3 ראו בין השאר: קנוהל, *גוש עציון במלחמתו*; יוחנן בן יעקב, *גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה*, בית ספר שדה כפר עציון, כפר עציון תשל"ח; מרדכי נאור (עורך), *גוש עציון: מראשיתו עד תש"ח*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1986 ורבים נוספים. בסוף ספרו של נאור אף הובאה רשימת מקורות מסכמת על ההתיישבות והלחימה בגוש עציון.

4 מוטי גולני, 'מטה מחוז ירושלים וגוש עציון בתש"ח', בתוך: נאור (עורך), שם, עמ' 181-192; שילה גל, *האם הופקר גוש עציון במצור בתש"ח*, הוצאת המחבר, אלעזר 2007. גולני עסק בממשק שבין יישובי הגוש לפיקוד המקומי והארצי של ההגנה, ולא נדרש לממשק עם המוסדות האזרחיים. גל כתב באריכות על יחס המוסדות האזרחיים לגוש אך אני חולק באופן מהותי על מסקנותיו.

5 יוסי כץ, *ההתיישבות היהודית בהר חברון ובגוש עציון 1940-1947*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1992.

6 מובא אצל: משה נאור, *בחזית העורף: תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 69.

ההקשר ההתיישבותי: ההתיישבות היהודית בהר חברון עד המלחמה

המוסדות הציוניים נמנעו שנים רבות מעידוד ההתיישבות בשטחי ההר המרכזי של ארץ ישראל, והישובים שקמו באזור שסביב לירושלים עד שנות השלושים של המאה ה-20 היו מועטים, ובהם מוצא, הרטוב, עטרות וקריית ענבים. החוקרים תולים את ההסתייגות הציונית מהתיישבות בהר במיעוט שטחי הקרקעות המוצעות לרכישה ובשוני בין דגם החקלאות בעמקים שהתנועה הציונית אימצה, ובין חקלאות ההר.⁷ למעשה, גם כאשר הייתה למוסדות ההתיישבות הציוניים הזדמנות לרכוש שטחים גדולים בהר, הם ויתרו עליה. כך למשל במקרה של אדמות הכפר נח'לין שממערב לבית לחם, שם דחתה בראשית שנות העשרים של המאה ה-20 חברת הכשרת היישוב הצעה לרכישה של בין 5,000 ל-10,000 דונם.⁸ בהר חברון היו אמנם בשנות העשרים והשלושים מספר ניסיונות התיישבות יהודיים, אך רובם ככולם היו פרי יזמה של גופים פרטיים ולא של מוסדות ההתיישבות. הניסיון הראשון היה של אנשי חברת 'זיכרון דוד', בני היישוב הישן בירושלים, שעלו אל אדמות מגדל עדר בשנת 1927;⁹ השני של אנשי חברת 'אל ההר' בראשותו של שמואל צבי הולצמן, שניסו להקים מספר יישובים במקום באמצע שנות השלושים;¹⁰ והשלישי של יצחק יהודה כהן שרכש שטח ברכס נבי דניאל ותכנן להקים בו חווה חקלאית.¹¹

בראשית שנות הארבעים השתנתה מדיניות רכישת הקרקעות של קרן קיימת לישראל בהר חברון, בין השאר בתגובה לחוקי הקרקעות של ממשלת המנדט. ראשי הקרן הבינו

7 מרגלית שילה, 'ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר', בתוך: נאור (עורך), **גושיעציון**, עמ' 41-52; יהושע בן אריה, 'היבטים גיאוגרפיים בראשית התפתחותן של המושבות העבריות', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 85-96; ראו גם את ביקורתו החריפה של יוסף ויץ, ראש מחלקת הייעור של קרן קיימת לישראל, על התהליך: יוסף ויץ, **יומני ואגרותי לבנים**, ב, מסדה, תל אביב תשכ"ה, עמ' 306.

8 כץ, **ההתיישבות היהודית**, עמ' 16-20.

9 יוחנן בן-יעקב, 'מגדל-עדר', בתוך: נאור (עורך), **גושיעציון**, עמ' 23-40.

10 כץ, **ההתיישבות היהודית**, עמ' 35-39; בן יעקב, **גוש עציון**, עמ' 26-35. מעבר לכך שהמוסדות הלאומיים ובראשם קק"ל לא יזמו ולא ביצעו את פרויקט ההתיישבות של חברת 'אל ההר', ישנן אף עדויות רבות על מתיחות ששררה בין אנשי 'אל ההר' ובין נציגי קק"ל, ובייחוד בין הולצמן ובין יוסף ויץ. בעניין זה ראו: מאת חברת אל ההר אל מערכת דבר, 17.1.1935, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A-24644.

11 דוד עמית, 'לקורות חוות כהן ליד כפר עציון', בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, אריאל, ירושלים 1984. עוד על ההתיישבות הערבית בשטח הר חברון ראו אצל: Eric Mills, *Census of Palestine*, Palestine Government, Alexandria 1932; Wallid Khalidi, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Washington DC 1992, pp. 205-230; *Survey of Palestine 1945-1946*, Institute for Palestine Studies, Washington DC 1991, pp. 128-163; דוד גרוסמן, 'הרקע להתיישבות היהודית בגוש עציון: אופי המשאבים והתנודות ביישוב הערבי', בתוך: רות קרק, **גאולת חקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 218-244.

שאם לא ירכשו שטחי אדמה גדולים בסביבת ירושלים יישאר הריכוז היהודי הגדול בעיר כאי בלב ים ערבי.¹² בפברואר 1941 החליט דירקטוריון קק"ל לרכוש חלק מאדמות הכפר נח'לין, במאוס 1942 הוא החליט לרכוש שטח של 6,000 דונם מידי יורשי ונושי חברת 'אל החר',¹³ וביוני 1943 אושרה רכישתו של שטח אדמה שלישי, כשני קילומטרים מדרום לבית לחם, בחלקת 'דהיישה'.¹⁴ בסך הכול רכשה קק"ל שטח של כ-8,400 דונם בצפון הר חברון.¹⁵

בשטח זה קמו בשנים 1943-1947 ארבעת קיבוצי גוש עציון. היישובים יועדו להיווסד במתכונת של 'התאחזויות': במספר תושבים מזערי ובתקציב ובמכסת ציוד משקי מוגבלים וקבועים מראש, וזאת כדי לתקוע יתד ראשונה בקרקע. היה עליהם להמתין מספר שנים לקבלת אמצעים שיאפשרו להרחיב את המשק ולבססו.¹⁶ לעין צורים ולרבידים, שהתאפיינו בגילם הצעיר של המתיישבים, התאימה שיטה זו, אך בכפר עציון ובמשואות יצחק המצב היה מורכב יותר. ביישובים אלו, שהתאפיינו בחתך גילאים מבוגר יחסית, החל להיווצר פער בין ציפיות המתיישבים ליישוב פורח בעל ענפי משק מבוססים, ובין המשאבים המוגבלים שהקצו המחלקה להתיישבות של הסוכנות וקק"ל.

הפער התבטא בחריפות יחסית בכפר עציון, שם לאור אתגרי החקלאות ההררית ניסו החברים להקים מקורות הכנסה לא־חקלאיים, ובהם בית הבראה שלו נדרש תקציב גבוה. צורך זה לא התיישב כמובן עם ההקצאה הכספית המוגבלת, כאמור, מטעם המוסדות, וכבר בשנת 1943 היו הכנסות הקיבוץ 491 לא"י לחודש, ואילו ההוצאות עמדו על 1,005 לא"י לחודש.¹⁷ פער הציפיות, בתוספת בעיות אובייקטיביות נוספות הקשורות להתיישבות בהר – ובמרכזן הקושי להפיק תוצרת חקלאית, חוסר במקורות מים זמינים¹⁸ והיעדרן של

12 ישיבת דירקטוריון קק"ל, 24.3.1942, אצ"מ, קובץ ישיבות דירקטוריון קק"ל; אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה: תרצ"ו-תש"ז/1936-1947, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח, עמ' 81-85. יוסי כץ טוען שמלבד הרצון לחיזוק האחיזה היהודית בסביבות ירושלים הושפעה החלטת קק"ל על רכישת השטחים בהר חברון ממפעל תרומות בשם 'נחלת הרצוג' שיועד למתיישבים דתיים: כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 24-27; הנ"ל, בחזית הקרקע: קרן קיימת לישראל בטרם מדינה, מאגנס, ירושלים תשס"ב, עמ' 174-175.

13 ישיבת דירקטוריון קק"ל, 24.3.1942, אצ"מ, קובץ ישיבות דירקטוריון קק"ל; שטרן אל ויצמן ווקס, 3.8.1942, שם, S53/658.

14 ישיבת דירקטוריון קק"ל, 17.6.1943, שם; ישיבה מיום 31.8.1943, שם.

15 כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 63-64; ישיבת דירקטוריון קק"ל, 17.6.1943, ארכיון כפר עציון (להלן: אכ"ע), מכל 8a, תיק 2.

16 ויץ, יומני ואגרותי, ב, עמ' 128; כץ, שם, עמ' 65-66; אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 101-102.

17 המרכז החקלאי של הפוהמ"ז [הפועל המזרחי] אל אליעזר קפלן, 28.2.1944, אכ"ע, מכל 8a, תיק 4.

18 גם בנושא המים העיק הפער בין התכנון של המוסדות המיישבים שהקצו לכפר עציון מים על פי חישוב של 60 איש, מספר הדרוש לעליית האיחזות, ובין מספר חברי הקבוצה בפועל שהיה כפול מכך. שמעון מקלר, הצעת התאחזות [כך במקור] בעציון ובמנרה, 30.6.1943, אצ"מ, S53/705/2; חזני אל שטרן וויץ, 6.9.1943, שם; שטרן אל חזני, 10.9.1943, שם.

דרכים תקינות שישרתו את היישובים – גרמו לכך שבסוף שנת 1947 הגיע כפר עציון לחדלות פירעון והבנקים סירבו להעמיד לו אשראי נוסף.¹⁹ גם משואות יצחק הגיע לפתחה של המלחמה במצב כלכלי רעוע.²⁰ הוויכוח בין אנשי כפר עציון למוסדות המיישבים (במקרה זה – המרכז החקלאי של הפועל המזרחי) על זהות האשם במצב הכלכלי הרעוע של הקבוצה מומחש יפה בעלון כפר עציון מאותם הימים:

במרכז החקלאי טענו שאנו אשמים במצב זה היות ודרגת החיים שלנו היא למעלה מאפשרויותינו הכלכליות. השקענו במשך השנה סכומים גדולים בלי שיהיה כסוי מתאים לכך, ולא התחשבנו באזהרותיהם, ולכן אינם יכולים להיות אחראיים בעד המצב שנוצר. טענותינו שהמצב הקשה הוא תוצאה מתנאי ההתיישבות כאן, הוצאות ענקיות במזומן על מים, אי אפשרות של איזון העבודה, וכו', הקיפוח החמור בקבלת תקציבים, לא הוחשבו במידה ניכרת.²¹

חוסר ההלימה בין ציפיות המתיישבים ובין ההקצאה מצד המוסדות הוביל לכך שעוד לפני תחילת אירועי הלוחמה בארץ היה מצבם הכלכלי של שני היישובים הוותיקים בגוש, כפר עציון ומשואות יצחק, בעייתי מאוד. למרות זאת גדלו היישובים דמוגרפית, וערב המלחמה היה הרכב האוכלוסייה בגוש עציון כלהלן: בכפר עציון היו 223 תושבים, מתוכם 55 ילדים; במשואות יצחק 118 תושבים ובהם 9 ילדים; בעין צורים 49 תושבים, ללא ילדים; ברבדים כ-80 תושבים, ללא ילדים. בסך הכול התגוררו בגוש ערב המלחמה כ-470 איש.²² בחודשים שטרם פרוץ המלחמה ניסו המוסדות המיישבים לעבות את ההתיישבות בהר חברון ולהגדיל בו את השטח ה'יהודי'. בשנת 1947 כלל השטח שבידי יהודים במחוז חברון 12,700 דונם, מעט מזעיר מסך הקרקעות שבמחוז,²³ ולמוסדות המיישבים היה ברור שארבעה יישובים מבודדים לא ישרדו בעת לחימה בתוך שטח ערבי עוין.²⁴ גם דוד בן-גוריון קבע, מיד לאחר קבלת החלטת החלוקה בעצרת האו"ם, שבנגב המערבי, בגליל המערבי ובגוש עציון (ה'נגב המזרחי' כהגדרתו): 'שאלת הביטחון בכל היישובים האלה היא קודם כל הגדלת היישוב, הכפלה, השלשה, עד קצה היכולת'.²⁵

19 שבעון מזכירות כפר עציון, 1.8.1947, אכ"ע, תיק שבועוני מזכירות כפר עציון.

20 כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 220-221.

21 שבעון המזכירות, 1.8.1947, אכ"ע, תיק שבועוני מזכירות כפר עציון.

22 עלונים, כסלו-טבת תש"ח (נובמבר-דצמבר 1947), עמ' 31; קנוהל, גוש עציון במלחמתו, עמ' 40. על רבדים אין נתונים מדויקים.

23 יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ג, 2, עם עובד, תל אביב 1972, עמ' 1209-1210.

24 ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 178.

25 דוד בן-גוריון אל חברי המרכז החקלאי, 4.12.1947, אכ"ע, לא ממוין. בישיבת הנהלת הסוכנות מיד לאחר קבלת החלטת החלוקה באו"ם הצביעו בן-גוריון וגולדה מאירסון על הצורך הדחוף בהגדלת הנקודות העבריות שבתוך השטח הערבי: ישיבת הנהלת הסוכנות, 7.12.1947, אצ"מ, קובץ ישיבות הנהלת הסוכנות היהודית. אנשי היישובים דרשו גם הם להגדיל את האוכלוסייה ביישובים, קנוהל, גוש עציון במלחמתו, עמ' 71. באותה העת כרך בן-גוריון את יישובי הגוש עם יישובי הגליל והנגב,

למרות הדחיפות, ניסיונות ההתיישבות בהר בחודשים שלפני המלחמה, בקיץ ובסתיו 1947, לא צלחו. הניסיון הראשון להעלות 'נקודה' על הקרקע התבצע בשטחי 'ארד אל קהר', כארבעה קילומטרים ממערב ליישובי הגוש, כדי ליצור ראש גשר שיחבר בין הגוש ובין גת וגלאון. הניסיון לא עלה יפה מכיוון שהדרך ממשואות יצחק לנקודה עברה בשטחי צוריה, ומוכתר סירב לאפשר בו מעבר.²⁶ ניסיון התיישבות נוסף התבצע בשטחים שקנו אנשי קבוצת רבדים מהכפר נח'לין, אך גם הוא נכשל בשל בעיות בהכשרת הדרך שמקצתה היה בבעלות תושבי בית לחם.²⁷

שלא כמו בנגב, שבו גל ההתיישבות במחצית השנייה של שנות הארבעים הוביל לנוכחות ציונית ניכרת – בהר חברון נעשו מאמצי התיישבות בלתי מספקים.²⁸ אם בשל האוכלוסייה הערבית הגדולה שישבה באזור והחוסר היחסי בקרקעות זמינות ואם משום הקרבה למרכז הנוצרי הגדול והחשוב שבבית לחם, ואולי גם עקב הרתיעה הציונית המסורתית מהתיישבות בהר, ההתיישבות היהודית בהר חברון הייתה דלילה מאוד בסוף 1947. ערב המלחמה ריחפה מעל המתיישבים בגוש הן הבעיה המדינית שבהימצאות בשטח המדינה הערבית העתידית, והן הבעיה הביטחונית שבהימצאות בין שני גושים ערביים: בית לחם ובנותיה מצפון, וחברון ובנותיה מדרום.

המוסדות הציוניים ושאלת היישובים המבודדים

בסתיו 1947 החלו הדיונים באו"ם על עתידה של ארץ ישראל ללבוש פסים מעשיים. נציגי מדינות הרוב בוועדת אונסקו"פ (United Nations Special Committee on Palestine) סברו כי יש להקים שלוש ישויות פוליטיות בשטח המנדט על ארץ ישראל: מדינה ערבית ב־35 אחוזים מהשטח ובה ישבו 700,000 ערבים ו־8,000 יהודים; מדינה יהודית ב־62 אחוזים

אך בהמשך הלחימה הועלו יזמות רבות לעיבוי ההתיישבות בנגב ובגליל לעומת חוסר ביזמות כאלו בנוגע ליישובי ההר המרכזי. וראו על כך עוד להלן.

26 ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 161; כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 267; מרדכי יגאל, עלי אוכף, מערכות, תל אביב 1981, עמ' 112.

27 מרדכי פרנק, דוח על הסיור באדמת נח'לין מ־8.9.1947, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12; יצחק גינזבורג, בא כוח רבדים, אל המחלקה להתיישבות חקלאית של קק"ל, שם; יוסף ויץ אל המחלקה להתיישבות, העלייה לנח'לין, 31.10.1947, שם; יגאל, שם, עמ' 113; כץ, שם, עמ' 269.

28 מאז תשרי תש"ז ועד ראשית הלחימה, כשנה מאוחר יותר, הכפילה האוכלוסייה בנגב את גודלה ועמדה על כ־3,000 איש בעת החלטת החלוקה באו"ם: עמיעד ברזנר, הנגב בהתיישבות ובמלחמה, משרד הביטחון, תל אביב 1994, עמ' 38-70. הגידול בתושבי יישובי מחוז ירושלים לעומת זאת היה מועט בלבד והם מנו בפרוץ הלחימה כ־2,500 איש: יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין, משרד הביטחון, תל אביב תשמ"ו, עמ' 73. ברזנר אף טוען כי ההתיישבות הגדולה בנגב, משנת 1946 ואילך, הובילה להכללתו בתוך תחומי המדינה היהודית בהחלטת החלוקה (ברזנר, הנגב בהתיישבות ובמלחמה, עמ' 120-125).

מהשטח ובה ישבו 500,000 יהודים, 416,000 ערבים ו-90,000 בדואים שאינם תושבי קבע; ואזור בשליטה בין-לאומית בסביבות ירושלים ובית לחם, אזור שבו התגוררו אז כ-200,000 איש, מחציתם ערבים ומחציתם יהודים.²⁹ לפי הסדר זה יועדו יישובי גוש עציון להיכלל במדינה הערבית, מעט מדרום לגבול האזור הבין-לאומי.

בעוד במוסדות האו"ם נמשכים הדיונים על החלופות השונות, התכנסה בתל אביב הנהלת הסוכנות היהודית כדי לדון במתווה הרצוי לה בעניין גודלו של השטח הבין-לאומי העתידי בירושלים. בישיבה העלה נציג הסוכנות בניו יורק, משה יובל, כמה הצעות שעמדו על הפרק בשאלת ירושלים: (א) הצעת מדינות הרוב ולפיה כאמור יוגדר אזור בין-לאומי בשטחי הערים ירושלים ובית לחם בלבד; (ב) הגדלת השטח הבין-לאומי לכיוון דרום ומערב והכללת 'תשעת היישובים היהודיים באזור ירושלים' (יישובי גוש עציון, גוש קריית ענבים-מעלה החמישה והרטוב), ומזרחה לכיוון ים המלח והכללת מפעל האשלג ובית הערבה; (ג) חלוקת ירושלים לשלושה אזורים: העיר העתיקה תישאר באזור הבין-לאומי ואילו התחומים היהודי והערבי יצורפו למדינות האם בהתאמה.³⁰

בן-גוריון ציין כי הנציגים הציוניים בארצות הברית מבקשים את הכרעת הנהלת הסוכנות היהודית בשאלה איזו חלופה עליהם לקדם. הוא עצמו תמך בפתרון הראשון כדי לשמור על הרוב היהודי בירושלים וכדי לקדם את הסיכוי לשליטה ישראלית בעיר בעתיד. לדעתו הכיוון היחיד שנדרש היה להרחיב בו את השטח הבין-לאומי היה הכיוון המזרחי, כדי לכלול את מפעל האשלג. כמעט כל הנוכחים בישיבה, למעט אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות, וחיים משה שפירא, נציג 'המזרחי', התנגדו להרחבת האזור הבין-לאומי צפונה ודרומה.³¹ יצחק גרינבוים אף ציין: 'הכיוונים הצפוני והדרומי אינם חשובים לנו'. ברוח זו התקבלה ההחלטה לפעול לשימור המצב הקיים ועם זאת לנסות להכליל את האזור שממזרח לירושלים בשטח הבין-לאומי.³² עמדות המשתתפים בדיון חושפות את סדר העדיפויות של הנהגת היישוב בנוגע לשטחי המדינות העתידיות וההתיישבות בהם בימים שלפני פרוץ המלחמה. אף אם לא היו להחלטה בנוגע לתחומי השטח הבין-לאומי

29 על הדיונים במוסדות האו"ם ועל הדמוגרפיה באזורים השונים ראו: אוכלוסי ירושלים, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 41.0.1; אלעד בן-דרור, 'היפרדות או דו-קיום: המגמות הסותרות שעמדו בבסיס תכנית האו"ם לחלוקת ארץ-ישראל', קתדרה, 124 (2007), עמ' 109-140; יוסף הלר, במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936-1948, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 421-522; בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 47-52; שמואל דותן, 'מהצעת הקאנטונים אל תכנית החלוקה', קתדרה, 15 (1980), עמ' 107-138; ארנון גולן, שינוי מרחבי - תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2001, עמ' 21.

30 ישיבת הנהלת הסוכנות מ-26.10.1947, אצ"מ, S25/218.

31 בישיבת מרכז הפוהמ"ז הסביר שפירא את דעתו: 'לפי הצעת החלוקה הרי אנו נמצאים רק בעמקים ולא בהרים, וזה מבחינה אסטרטגית לגמרי לא בסדר', פרטיכל ישיבת מרכז הפוהמ"ז, ט"ז חשוון תש"ח, הארכיון לחקר הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן (להלן: אחצ"ד), פ.מ. 134.

32 ישיבת הנהלת הסוכנות מ-26.10.1947, אצ"מ, S25/218.

השלכות מעשיות,³³ נראה כי הבטחת השליטה בשטחים שמצפון ומדרום לירושלים לא תפסה מקום ניכר בשיקוליהם של חברי הנהלת הסוכנות, הגוף החשוב ביותר בהנהגת היישוב, למרות יישובי גוש עציון שמדרום לעיר ועטרות ונווה יעקב שמצפון לה.³⁴ במסגרת החלטה 181 של עצרת האו"ם (החלטת החלוקה) בסוף נובמבר 1947, יועדו להישאר כ-30 יישובים עבריים וכ-8,000 תושבים יהודים בשטח הערבי העתידי, מתוכם כ-2,500 תושבים ביישובים שסביב לירושלים.³⁵ בישיבת הנהלת הסוכנות, כשבוע לאחר ההחלטה בעצרת האו"ם, העלתה גולדה מאירסון לדין את מצבם של היישובים המבודדים והציעה להגדיל אותם בהקדם ולחזקם, שאם לא כן 'יהיה מצבם ככי רע'. באותה ישיבה דיווח בן-גוריון שהוא עצמו ישב עם אנשי כל הנקודות, להוציא אלו שבגוש עציון, ומסקנתו הייתה שיש לפעול בדחיפות להגדלת היישובים ולחזוקם. שפירא סיפר כי 'היום היו אצלי אנשי כפר עציון. להחזיק נשים וילדים במצב כזה - אסור'.³⁶

בפועל, יחסם של מוסדות היישוב ליישובים המבודדים היה מגושם ומבולבל. אמנם במסגרת ועדת המצב שקמה באוקטובר 1947 נקבע שאחת מוועדות המשנה, ועדה ו', תעסוק ביישובים שמחוץ לתחום,³⁷ אולם שלא כוועדות המשנה הרבות - ועדת ירושלים, הוועדה המשפטית והוועדות הכלכליות השונות - אשר ניכרו בפעילותן הענפה, ועדת המשנה לענייני היישובים שמחוץ לתחום כמעט שלא פעלה. בשלב מסוים פוצלה הוועדה לשלוש תת-ועדות - לכל אחד מחבלי הארץ, אך הפיצול לא זירז את הטיפול בעניינם של היישובים.³⁸ אנשי היישובים עצמם חשו חסרי אונים עקב אי-פעילותה של הוועדה

33 מובן שאין לדעת אם עמדה שונה של הנהלת הסוכנות הייתה משפיעה על ההחלטה באו"ם.
34 על פי הנוכחים בישיבה, החשש הדמוגרפי מהכללת אלפי ערבים נוספים בתחומי השטח הבין-לאומי הוא שמנע מהם לקבל את הדרישה להרחיב את השטח צפונה ודרומה. אולם בחינה של המציאות ההתיישבותית באותה העת מראה כי הרחבה של האזור הבין-לאומי, שכלל כבר את בית לחם ומבואותיה, דרומה עד גוש עציון הייתה מוסיפה מספר מבוטל בלבד של ערבים לשטח. מעניין לציין כי עשור קודם לכן, בעת שהמחלקה המדינית של הסוכנות הקימה את ועדת הגבולות שעסקה בגבולות הרצויים של המדינה היהודית אל מול ההצעה הבריטית של ועדת פיל, דווקא עמדו חברי הוועדה על כך שהרובון ייכלל בתחום הרצוי של השטח הבריטי (בהקבלה לשטח הבין-לאומי בהחלטת האו"ם) ולא בשטח הערבי. עיינו בהקשר זה אצל יוסי כץ, *מדינה בדרך: התכניות הציוניות לחלוקת ארץ-ישראל ולהקמת מדינה יהודית*, מאנגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 47.

35 מוריס, 1948, עמ' 65; לוי, *תשעה קבין*, עמ' 73.

36 ישיבת הנהלת הסוכנות, 7.12.1947, אצ"מ, קובץ ישיבות הנהלת הסוכנות היהודית.

37 רשימת חברי ועדת המצב וועדות המשנה, א"מ, פ-3031/7. על ועדת המצב ראו: יונתן פיין, 'השפעת המלחמה על הקמת מערכת הממשל הישראלית', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), *עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2006, עמ' 95-130.

38 ועדת המצב, תיקי המשרד הראשי, א"מ, חטיבה 41; מזכירות ועדת המצב אל חברי ועדת המצב, 12.1.1948, שם, 41.0.1.37. בכתב ידו הוסיף זאב שרף, מזכיר ועדת המצב: 'היש בינתיים איזה דו"ח מן הוועדות הנ"ל?'

וצרכיהם נותרו ללא מענה ממוסדות היישוב.³⁹ אף שגופים אחרים של היישוב ניסו לדאוג ליישובים המבודדים בדרכים שונות, חוסר פעולתה של הוועדה שיועדה לטפל ביישובים ובמתיישבים שעתידיים להיכלל במדינה הערבית מלמד גם הוא שבראשית המלחמה הדאגה ליישובים שמחוץ לתחום לא הייתה בראש סדר היום של הנהגת היישוב.⁴⁰

באין גוף ייעודי שיטפל בצרכיהם ניסו אנשי היישובים לפנות ישירות לגופים המיישבים ולמנהיגי היישוב. כמה ימים לפני החלטת החלוקה באו"ם שלחו אנשי כפר עציון מכתב ליושב ראש הנהלת הסוכנות, דוד בן-גוריון, ופרסו בו את הבעיות החמורות העתידות לפקוד את האזור במקרה של החרפה במצב הביטחוני. הם ביקשו סיוע בכוח אדם ושיפור באספקת המים, והזמינו אותו לבקר בגוש.⁴¹ בראשית דצמבר 1947 הגיע לגוש מרדכי (ארנסט) פרנק, ממקימי טירת צבי, חבר הנהלת הקיבוץ הדתי ואיש המחלקה להתיישבות. פרנק שהה בגוש בחודשיים הבאים בכפל תפקידים: מטעם המחלקה להתיישבות שימש אחראי על משקי מחוז ירושלים ובתפקיד זה שלח למחלקה תזכירים ודוחות על המצב הכלכלי הירוד ביישובים; וכנציג תנועת הקיבוץ הדתי דיווח למוסדות הקיבוץ על הנעשה במקום ובהמשך, בדיון על הצעת קפלן-חורין⁴² היה מהמתנגדים לקבלתה בטענה שהיא תפורר את כפר עציון.

ראשית הלחימה וההידרדרות במצב הכלכלי בגוש

ב-11 בדצמבר 1947 נתקלה שיירת אספקה שהייתה בדרכה לגוש עציון במארב של כוחות ערביים בלתי סדירים ובקרב שהתפתח מדרום לבריכות שלמה נהרגו עשרה מאנשי גוש עציון וכוחות המגן. היתקלות 'שיירת העשרה' ציינה את ראשית ניתוקו של גוש עציון.⁴³ בסוף אותו החודש שלח פרנק דוח ליהודה חורין, ראש המחלקה להתיישבות של הסוכנות, וליוסף ויץ מקק"ל, ופירט בו את הבעיות הנוגעות לעניינם של היישובים בתקופת הלחימה. פרנק קבע כי מספר גורמים דרדרו את מצבם הכלכלי של המשקים בחודש שחלף מאז

- 39 כך למשל באו אנשי ועד משקי מחוז ירושלים בטענות אל זאב שרף: הרצל מורין אל שרף, 17.3.1948; שריבמן אל אבן-טוב, 19.3.1948 - א"מ, 41.0.1.174.
- 40 בסיכומו של המאמר ננסה להציע הסבר לכך. חוסר התכנון בולט עוד יותר על רקע התכנון הקפדני של ההיבטים השונים הכרוכים בהקמתה של המדינה, תכנון שנעשה בתת-הוועדות השונות של ועדת המצב. ראו: שם, חטיבה 41, תיקי ועדת המצב.
- 41 קבוצת אברהם אל דוד בן-גוריון, 25.11.1947, אצ"מ, S44714. למרות ההזמנה, בן-גוריון לא ביקר בגוש מקיץ 1947 ועד נפילת היישובים במאי 1948.
- 42 ראו להלן עמ' 196-199.
- 43 קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 73-80; בנימין טרופר, 'התפתחות שיטת השיירות לגוש עציון והסיבות לכישלונה בשלב המלחמה הבין קהילתית (14.5.1948-30.11.1947) ערב נפילת הגוש במלחמת העצמאות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2017, עמ' 34-36.

פרוץ האירועים: עקב ההתנכלויות בדרכים שותקה עבודתם של המפעלים הלא-חקלאיים שבגוש – הנגרייה, בתי המלאכה ובתי ההבראה בכפר עציון ובמשואות יצחק; והענפים החקלאיים שעדיין תפקדו נפגעו בעקבות הצורך להפנות כוח אדם לשמירה. ככל שעבר הזמן המשיך הגירעון של היישובים – בעיקר משואות יצחק וכפר עציון – לתפוח,⁴⁴ ובצורת בלתי צפויה בראשית חורף תש"ח גרמה למחסור כבד במי שתייה. פרנק הציע להפנות סיוע כספי ליישובים על פי הצרכים הבאים: אגירת מלאי מזון המספיק לחודשיים ומלאי דלק לארבעה חודשים; בניית בריכות אגירה למים; וסיוע בפינוי האימהות והילדים מכפר עציון וממשואות יצחק.⁴⁵ הדוח של פרנק לא הביא לגיבוש תכנית מסודרת במחלקה להתיישבות. כשלושה שבועות לאחר קרב 'שיירת העשרה' החל להשתנות הרכב האוכלוסייה ביישובים: בראשית ינואר 1948 פונו לירושלים 75 ילדים ו-30 אימהות מכפר עציון וממשואות יצחק; ובהמשך פונו נשים נוספות.⁴⁶ הטעמים העיקריים לפינוי הילדים היו החשש לגורלם והרצון למזער את מספר התושבים הבלתי נחוצים כדי לחסוך באספקה.⁴⁷ שיקול נוסף היה שהחרדה לשלום הילדים עלולה להכביד על עמידת החברים בשעת התקפה.⁴⁸ נוסף על כך הוחלט בגוש על משטר צבאי-מלחמתי, ונוכחות הילדים הכבידה מבחינה ביטחונית.⁴⁹

פינוי הנשים והאימהות היה השלב הראשון בהפיכתן של ארבע הנקודות האזרחיות למוצבים צבאיים.⁵⁰

בעקבות פינוי האימהות והילדים והחרפת הגיתוק הורע עוד יותר מצבם הכלכלי והמשקי של היישובים, בעיקר של כפר עציון ומשואות יצחק. אמנם את הפינוי לירושלים

44 בכפר עציון עמד הגירעון החודשי על 1,990 לא", במשואות יצחק על 1,266 לא", בעין צורים על 480 לא" וברבדים על 530 לא": פרנק אל ויץ וחורין, סידור העבודה וקיום האנשים, 28.12.1947, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12.

45 סך כל הסיוע אמור היה להגיע ל-31,640 לא": פרנק אל חורין וויץ, 30.12.1947, שם; סיכום צרכי משקי גוש עציון לשעת חירום, שם.

46 קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 103-97. השוו עם דבריו של בן-גוריון ביומן המלחמה, א (ערכו גרשון ריבלין ואלחנן אורן), משרד הביטחון, תל אביב 1982, עמ' 121.

47 ריאיון עם מרגלית זוסמן, 18.12.2014.

48 קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 98.

49 לילך רוזנברג, 'נשים ומגדר בציונות הדתית: ארגון התיישבות וביטחון, 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ב, עמ' 234.

50 על פינויים נוספים במחוז ירושלים ראו: יהודה בן בסט, **הר־טוב: מושבה מבודדת בהרי יהודה**, הוצאת המחבר, רחובות 2008, עמ' 223-220; נורית כהן-לוינובסקי, **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**, עם עובד, חולון 2014, עמ' 42-45; יוסף שפירא, **דוד שאלתיאל: ירושלים תש"ח**, משרד הביטחון, תל אביב 1981, עמ' 85. בכל המקרים הללו דובר על פינוי של בלתי מעורבים בלחימה. הפעם הראשונה במלחמת העצמאות שנידונה בה האפשרות לפנות גברים הכשירים לתפקידי לחימה הייתה הצעת קפלן-חורין בנוגע לכפר עציון שתידון בהמשך המאמר. לניתוח השוואתי של תופעת פינוי אזרחים מיישובים בשלב הראשון של המלחמה ראו: כהן-לוינובסקי, **פליטים יהודים**, בעיקר הפרק השני של הספר.

במחנה הבריטי, בדרך לפיינוי הנשים והילדים
באדיבות ארכיון כפר עציון

ואת האירוח בה מימנה המחלקה להתיישבות של הסוכנות,⁵¹ אך מלבד זאת היו טעמים אחרים להרעת המצב: הצורך לחדש את המלאי לשעת חירום עם התמשכות המצור;⁵² הצורך להחזיק שתי מערכות משקיות נפרדות, בגוש עציון ובירושלים, והעלות הגבוהה של האחזקה השוטפת הנובעת מכך – קיומן של כ-150 נפשות בירושלים עלתה כ-1,500 לא"י לחדש;⁵³ הפיינוי לירושלים גרע את האימהות ממצבת העובדים של הקיבוצים;⁵⁴

51 התשלום בוצע מכספי התקציבים שנשארו לנקודות מתקציב 1947: פרנק אל חורין וויץ, 30.12.1947, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12.

52 ההוצאות בסעיפים אלו, בתוספת העברת משק החי לקיבוץ יבנה ורכישת מכונות חדשות למשקים במקום אלו שנהרסו בעת המתקפה על שיירת העשרה, עלו כדי 20,938 לא"י: גוש עציון, הוצאות בימים 15.2.1948-1.3.1948, שם; רענן ויץ אל קרול, ללא תאריך, שם.

53 מיכאל חזני אל בן-גוריון, 4.4.1948, אחזקת משפחות גוש עציון בירושלים, שם, מכל 12a, תיק 1.

54 תזכיר על בעיות ההווה והעתיד של כפר עציון, 26.1.1948, שם.

עקב החמרת המצב הביטחוני הוגדל כוח האדם המופנה לשמירה על חשבון כוח האדם לעבודות משקיות;⁵⁵ נוסף על כך החברים לא יכלו לצאת לעבודה ביעור ובהכשרת קרקע בשטחים שהיו מרוחקים מהיישובים.⁵⁶

כך נכתב בתזכיר שהפיצו אנשי כפר עציון, הקיבוץ הגדול ביותר שנכנס לקשיים הכלכליים החמורים ביותר: 'אין המשק במקום חי ונושא את עצמו, ולו גם מבחינה מצומצמת, לא מבחינת האספקה העצמית של מצרכי מזון לתושביו, ולא גם מבחינת המשך הקיום, ההתפתחות והאספקה של ענפי המשק העיקריים'.⁵⁷ גם בשני משקים נוספים, במשואות יצחק ובעין צורים, העמיק הגירעון התקציבי. בראשית 1948 הגיע הגירעון של משואות יצחק לכדי 29,600 לא"י והגירעון של עין צורים עמד על 21,220 לא"י.⁵⁸

מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, בישיבתה באמצע ינואר 1948, החליטה לנקוט צעדים לשמירת היציבות המשקית של היישובים ובכך לפתור חלקית את המצוקה התקציבית. בין השאר החליטה המחלקה לאחד את יתרות התקציבים של ארבעת היישובים, להקצות אספקה לחודש ימים, לרכוש שתי מכוניות משא כבדות ולתקצב בניית בריכה לקליטת מי גשמים.⁵⁹ אולם לא היה בידי מחלקת ההתיישבות לענות על כל צרכי הגוש ללא אישור הנהלת מחלקת הכספים של הסוכנות לתקציב בהיקף גדול. כפי שקבל כספי, אחד מפקידי המחלקה, במכתב ליוסף ויץ:

היום פנו אלי בא כוח משואות יצחק ואחד מהמרכז החקלאי המדבר בשם כל הגוש ובקשני שוב כסף להספקה. לא יכולתי לענות להם במאומה, כיוון שכל המדובר הוא לא על הכנת מלאי לתקופה מסוימת, כי אם להחזקת האנשים בגוש הזה [...] אין בכוחי ויכולתי לשאת את המשא הזה [...] משיחה עם קפלן [אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות] היום ידוע לי כי גם הם פנו אליו, אבל גם הוא רואה את הדברים ככה, כי אין כאן שאלה של עוד איזה מאה לירות.⁶⁰

אנשי הגוש ניסו לפעול גם בדרך נוספת כדי לגייס כספים, והקימו את הוועדה לסיוע לגוש עציון. הוועדה ניסתה לעניין תורמים, בעיקר בארצות הברית, באפשרות של תרומה ליישובים הנצורים.⁶¹ בד בבד עם ניסיונות תושבי היישובים לגייס כספים ניסו גם אנשי

55 מרדכי פרנק אל לב, 15.1.1948, שם. לפי חישובו של פרנק נדרשו היישובים להעמיד 151 שומרים על פי הוראות ההגנה, ואילו התחשיב העסקי מורה כי כדי לשמור על יעילות כלכלית היה עליהם להעמיד רק 52 שומרים.

56 תזכיר על בעיות ההווה והעתיד של כפר עציון, 26.1.1948, שם.

57 שם.

58 הנהלת הקיבוץ הדתי אל משואות יצחק, 19.1.1948, ארכיון הקיבוץ הדתי (להלן: אקבה"ד), 9-49 ג; הנהלת הקיבוץ הדתי אל עין צורים, אקבה"ד, 1,801 - 224.

59 מרדכי פרנק, החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת המחלקה בשאלות הכרוכות במצב של משקי גוש ירושלים, 15.1.1948, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12.

60 כספי אל ויץ, 15.1.1948, שם.

61 התיישבות שיתופית אברהם אל הוועדה המסייעת לגוש עציון, 12.2.1948, שם, מכל 12a, תיק 4.

הפועל המזרחי, ששלושה מיישובי גוש עציון היו תחת כנפי תנועתם, להשיג סיוע כספי חיצוני ולקבל מעמד מועדף במוסדות היישוב. בסוף דצמבר 1947 החליט הוועד הפועל של התנועה לפתוח במגבית לנקודות היישוב שלה כדי להשלים את התקצוב החלקי שניתן מטעם מוסדות היישוב ולספק את מלוא צרכי הביטחון ליישובים.⁶² לפי החלטת הוועד הייתה המגבית עתידה להיערך בחודשים ינואר-מארס 1948, ובאותם החודשים אסור היה לכל מוסד אחר של התנועה לערוך מגבית עצמאית. הצפי לסכום שיגויס במגבית היה 50,000 לא"י.⁶³

ראשי מרכז הפועל המזרחי אף ביקרו את מוסדות היישוב על התקציבים המועטים שהופנו ליישובי הגוש בהשוואה לאזורים אחרים כדוגמת הנגב. כך למשל טען אחד ממשותפי כינוס מרכז התנועה בינואר 1948: 'קשה להבין את הגישה של המוסדות שלנו. יש צרכים. אין אנו סומכים על ניסים. נאמר כי הנגב זה הוא דבר מדיני. וגוש עציון? באיזו זכות אנו שולחים את האנשים האלה לשם? או שהם צבא כיבוש לעתיד, או שנקרא להם בחזרה. האם נוסף לסכנות החיים צריכים המשקים גם לשאת בעול הביטחון הכספי?'.⁶⁴

באמצע ינואר 1948 התרחשו שני אירועים שהובילו להחרפת תחושת הניתוק של תושבי הגוש. ב-14 בינואר התחולל קרב קשה בין אנשי 'ג'יהאד אל מוקאדס' ובין כוחות ההגנה של הגוש, קרב שנודע בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות בשם 'קרב ג' בשבט'. אמנם הקרב הסתיים בניצחון של כוחות ההגנה, אך הביא למחסור חמור בתחמושת ובאספקה רפואית בגוש. 'ומיים לאחר קרב ג' בשבט נפלו ליד הכפר צוריף אנשי שיירת ה"ה" שהיו בדרכם לגוש כדי למלא את מחסניו ולשמש עתודה במקרה של חידוש המתקפה הערבית.⁶⁵ שני הקרבות היו הסלמה במצור על הגוש ובתחושת הניתוק של תושביו. זו הייתה הפעם הראשונה שהותקפו בה היישובים עצמם ולא רק הדרך אליהם. הקרב ונפילת השיירה הכו גם גלים ביישוב העברי בארץ והעלו ספקות ראשוניים בנוגע לשאלת קיומם של יישובי הגוש. כך לדוגמה תהה כותב מאמר בהארץ: 'על המוסדות הלאומיים של היישוב להחליט עכשיו אם - מתוך ראייה לטווח ארוך של

62 הוועד הפועל של הפוהמ"ז אל מרכזי תנועת תורה ועבודה, בח"ד, בני עקיבא והשומר הדתי, 29.12.1947, אהצ"ד, פ.מ. 58.

63 שם. לא ברור כיצד מתיישבת הוראה זו עם ניסיונות המגבית העצמאיים של יישובי הגוש; בישיבה נוספת גם נקבע מפתח חלוקת הכספים העתידיים להתקבל בין היישובים ובין המנגנון; פרטיכל ישיבת הוועד הפועל של הפוהמ"ז, יט בטבת תש"ח, 1.1.1948, שם, פ.מ. 135.

64 פרטיכל ישיבת מרכז הפועל המזרחי, כה טבת תש"ח, 7.1.1948, שם.

65 דרומי אל יואש, דוח על המצב, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 4/500/1948; דוח התקפה על גוש עציון, שם; קנוהל, גוש עציון במלחמתו, עמ' 115-136; איתמר רדאי, 'הכוחות הבלתי סדירים וההתארגנות בקהילה הערבית באזור ירושלים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2002, עמ' 35-37; יוחנן בן יעקב, מחלקת ההר: פרשת הל"ה, משרד הביטחון, תל אביב 2008, עמ' 37-51; לוי, תשעה קביו, עמ' 85-89.

המערכה אשר לפנינו – יש לשלם את המחיר היקר שתובעת ותתבע החזקת נקודות אלו, דווקא ממיטב כוחותינו.⁶⁶ אמנם מתנגדי נסיגה בכלל ופינוי יישובי גוש עציון בפרט עדיין שלטו בזירה הציבורית,⁶⁷ אך הדיון על עתידו של הגוש נפתח.

יישובים חקלאיים רבים ברחבי הארץ נאלצו להתמודד במהלך מלחמת העצמאות עם האתגר הכפול שבהגנה על היישוב והמרחב ובה בעת שמירה על שגרה משקית,⁶⁸ אך דומה שבגוש עציון הצטרפו כמה תנאים שדחפו את המשקים, ובעיקר את כפר עציון ומשואות יצחק, אל עבר תהום כלכלית: חובות העבר של הקיבוצים; הניתוק ההרמטי של הגוש שמנע הכנסה מענף האירוח, שהיה אחד מן הענפים המכניסים לפני המלחמה; הסכנה שביציאה לעבודה בהכשרת הקרקע ובייעור – הענפים החקלאיים העיקריים של היישובים; ונוסף על כך הצורך לכלכל את האימהות והילדים שבירושלים.

מלבד הפגיעה במרקם הכלכלי-משקי השפיע הניתוק בין הגברים לאימהות והילדים על המצב החברתי בכפר עציון ובמידה פחותה גם במשואות יצחק. הגברים חשו שאף המשפחות שפונו לעורף אינן נמצאות במקום מוגן, והחרדה לשלומן הקשתה על חיי היום-יום.⁶⁹ אמנם בעין צורים וברבדים, קיבוצים שבהם התגוררו חברים צעירים ללא משפחות, יש להניח שהשפעת חרדה זו הייתה פחותה.

כל אלו הביאו את אנשי כפר עציון לפנות שוב ושוב אל מוסדות היישוב כדי לקבל פתרונות למשבר. ב־20 בינואר 1948 נפגשה משלחת מכפר עציון עם דוד בן גוריון וביקשה ממנו סיוע בביצורים ובכוח אדם להגנה על היישובים.⁷⁰ בסוף ינואר שלחו אנשי כפר עציון תזכיר למוסדות המיישבים ופירוטו בו את בעיותיהם הכלכליות והביטחוניות. בסיכומו של התזכיר הועלתה הדרישה להכריע בבירור: פינוי מלא של היישובים או הגברה משמעותית של הסיוע הכלכלי והצבאי.⁷¹

66 הארץ, ז בשבט תש"ח (18.1.1948). מובא אצל: קנוהל, שם, עמ' 152.

67 דוגמה לדעה נגדית באותו הגיליון ראו אצל קנוהל, שם. וכן: על המשמר, 30.3.1948; דבר, 7.4.1948; המשקיף, 1.3.1948.

68 אלון קדיש, 'יישובים מתכוננים למלחמה', בתוך: הנ"ל (עורך), מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 801-847.

69 הקושי החברתי שנגרם לכפר עציון עקב הפיצול והחרדה לגורלן של המשפחות מודגש במכתביהם של הגברים אל המשפחות בירושלים. דוגמה אחת מני רבות לעניין זה היא מכתבו של שמואל ארזי אל משפחתו שבירושלים לאחר הפיגוע שאירע במארכ 1948 בבנייני המוסדות הלאומיים, בסמוך למקום מגוריהם של מפוני כפר עציון: שילה גל, גבורת הנצורים, הוצאת המחבר, אלעזר תשס"ח, עמ' 82.

70 בן גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 165.

71 קשה להתעלם מהפסקה הבאה: 'דועים לנו הרבה מקרים בהם אפשר היה למנוע אסונות לו חשבו וסדרו בזמן את הדברים הנחוצים. ברצוננו לתת לכם את החומר שמקרה זה לא יחזור גם כאן: תזכיר על בעיות ההווה והעתיד של כפר עציון, טו בשבט תש"ח (26.1.1948), אכ"ע, מכל 12a, תיק 10. דרישה דומה העלו אנשי כפר עציון לפני חיים משה שפירא: יעקב ישראל ביליג אל חברי כפר עציון, 1.2.1948, שם, מכל 12a.

מאמצע ינואר 1948, לאחר נפילתה של שיירת הל"ה ופתיחת הדיון הציבורי ביחס לעתיד הגוש, היה ברור שללא פתרון כולל ליישובים תתרחש במהרה התמוטטות כלכלית ומשקית. להלן נסקור שני פתרונות שהציעה המחלקה להתיישבות של הסוכנות כדי לפתור את מצוקת יישובי גוש עציון: ההצעה לפינוי חלקי של מתיישבים מכפר עציון – 'הצעת קפלן-חורין'; והתקציב המיוחד שהקצו המחלקה להתיישבות וקק"ל ליישובים שמחוץ לתחום'.

הניסיון לפינוי אזרחי: הצעת קפלן-חורין

בחודשיים שלאחר נפילת מחלקת הל"ה, מאמצע ינואר 1948 ועד אמצע מארס של אותה השנה, לא נרשמו אירועים ביטחוניים בולטים באזור גוש עציון. בתקופה זו נערכו מספר דיונים על עתידם של היישובים שמצבם הכלכלי-משקי היה כאמור עגום. הדיונים עסקו בעתידם האזרחי של היישובים וכמעט שלא דובר על פינוי כללי של האזור, פינוי שיכלול גם את הכוחות הצבאיים של ההגנה.⁷² מרבית הדיונים בהקשר זה נסובו על כפר עציון שהיה נתון בבעיות כלכליות ומשקיות קשות במיוחד, וחבריו דרשו פתרון מהותי ומידי שלהן. אשר לעמדות תושבי הגוש עצמם – הן היו לא אחידות: בכפר עציון דובר על פינוי מקצת הגברים לירושלים, ואילו אנשי משואות יצחק ביקשו, לאור המצב הביטחוני השפיר בגוש, להחזיר לקיבוצם את האימהות והילדים שפנו לירושלים.⁷³ בעין צורים אף רגזו הקיבוצניקים הצעירים על הוריהם שפנו לנציג קק"ל יוסף ויץ בבקשה שידאג לבניהם הנמצאים בגוש.⁷⁴

בסוף ינואר 1948, לנוכח בקשות הסיוע התדירות של חברי כפר עציון, הגו שני אישים בולטים בסוכנות היהודית – אליעזר קפלן מנהל מחלקת הכספים ויהודה חורין מנהל מחלקת התיישבות – תכנית שמטרתה הייתה להפחית את הלחץ הכלכלי מהקיבוץ. עיקר הצעתם היה כי רוב בעלי המשפחות, אך לא יותר ממחצית החברים, יעזבו את כפר עציון לעת עתה. התכנית הייתה כי חברים אלה יתאחדו עם המשפחות שפנו לירושלים, יעברו

72 ב-18 בינואר התנהל דיון בוועדת הביטחון של הסוכנות בנוגע למצב בהר חברון לאחר נפילתה של שיירת הל"ה, אך לא הוזכרה בו הצעה לפינוי היישובים: ישיבת ועדת הביטחון, 18.1.1948, אצ"מ, S25/9345. ההערכה שיש בגוש כוח מספיק שמסוגל להגן על היישובים עולה אף מדברי המתיישבים עצמם: פרטיכל אסיפת חברים, יד-טו באדר א, אכ"ע, מכל 8b, תיק 14. דיון על פינוי מלא של היישובים, לרבות הכוחות הצבאיים שבהם, החל רק במחצית מארס 1948, אז העלו קציני מחוז ירושלים הצעות לפינוי מקצת היישובים המבודדים שבמחוז או כללם. ראו עוד בהערה 85.

73 ריאיון עם משה מושקוביץ, 5.1.2016; ריאיון עם אליעזר בשן, 14.2.2016. המרואיינים תולים את ההבדל בפער הגילים שהיה בין הקבוצות: אנשי כפר עציון היו ברובם בעשור הרביעי לחייהם.

74 ועד הורי עין צורים אל ויץ, 27.1.1948, ארכיון עין צורים, מכל 3.1, תיק 5; ויץ אל ועד הורי עין צורים, 15.2.1948, שם; נפתלי, חבר עין צורים, במכתב אל הוריו, 1 בשבט תש"ח, שם.

עמן לקיבוץ באזור אחר בארץ או למחנה עבודה, ישתתפו שם בפעילות המשקית – וכך יסייעו במימון המחיה של האימהות והילדים. חלף החברים שיפוננו היו אמורים להגיע כוחות צבאיים נוספים שישתתפו בהגנה על הגוש.⁷⁵

ההצעה נדונה לראשונה בהנהלת הקיבוץ הדתי שעסקה בתחילת פברואר 1948 במצבם של שלושת קיבוציה שבגוש – כפר עציון, עין צורים ומשואות יצחק – ובמסגרת זו נדרשה להצעת קפלן-חורין.⁷⁶ בישיבה טען מרדכי פרנק, ששהה בגוש בחודשיים הקודמים כשליח המחלקה להתיישבות, כי קבלת ההצעה תהיה צעד ראשון בדרך לפינוי מלא של היישובים. לטענתו, שלא כבגושי התיישבות אחרים שהמוסדות ניסו למצוא עבורם פתרון כלכלי לקיום היישובים, כאן מבקשים ראשי הסוכנות להפוך את היישובים לנקודות צבאיות. עם זאת, קבע פרנק, אף התנגדות לכל מהלך הכולל הוצאת מתיישבים מהגוש מסוכנת, שכן במקרה של נפילת היישובים תושבת האחריות על אנשי הקיבוץ הדתי. בהמשך הישיבה התקיים ויכוח על האפשרות להעביר את ההחלטה על פינוי אזרחי לאנשי כפר עציון עצמם. רוב חברי ההנהלה, ובהם משה כהן ומרדכי פרנק, גרסו שאין לערב את אנשי כפר עציון בהכרעה על הפינוי. הם נימקו את עמדתם בחשש מירידת המורל ומכך שבסופו של דבר גם אם התושבים יכריעו בעד פינוי, הוא לא יאושר או לחלופין לא יצא אל הפועל עקב ניתוקו של הכביש לגוש. לעומתם טען נתן שנוור, חבר כפר עציון: 'אנו מערעבים היום [...] את הכול, משק וצבא. מה הם האנשים במקום, אנשי צבא או משק? אילו היו אנשי צבא, מרדכי פרנק היה צודק. לאנשי צבא לא מסבירים. אבל המצב לא כך אצלנו'. הישיבה הסתיימה ללא הכרעה באף אחת מן השאלות שנידונו.⁷⁷

לאחר המתנה של מספר שבועות נוספים הגיע הדיון גם לפתחם של חברי כפר עציון. ב-24 בפברואר הגיעו בטיסה מתל אביב נתן שנוור וחנוך אחימן – נציגי הקיבוץ בדיונים במוסדות – ומסרו לחברים בגוש את פרטי ההצעה. ביומיים הבאים, 25-26 בפברואר, התקיים דיון סוער בקרב החברים על קבלת ההצעה, אף ששום גוף מוסדי לא הבטיח לחברי כפר עציון שהחלטתם בעניין היא זו שתכריע.⁷⁸ החברים שהתנגדו להצעה טענו כי: הפירוד יפורר את הקבוצה והיא תחדל לשמש גוף אורגני; בהצעה אין הבטחה שהחברים יקבלו משק התיישבותי אחר ולכן קבלתה תבשר את סופה של הקבוצה; ובנוגע לבעיות הכלכליות בסופו של דבר המוסדות ימצאו פתרון לעניין מכיוון שכפר עציון אינו הקיבוץ היחיד שנקלע לקשיים עקב המלחמה. טיעון נוסף ומפתיע שעלה נגד ההצעה היה שבעקבות פינוי חברי דתיים והבאתם של לוחמים שאינם בהכרח דתיים במקומם, וזאת מלבד אנשי השומר הצעיר מרבדים, יאבד צביונו הדתי של הגוש. כלשונו של אחד

75 פרטיכל אסיפת חברים בכפר עציון, יד-טו אדר א תש"ח, אכ"ע, מכל 8b, תיק 14.

76 שילה גל טוען כי כבר קודם לכן, בסוף ינואר, הגיעו הדי ההצעה אל חברי כפר עציון, והם דחו אותה בשתי ידיים. גל, **האם הופקר**, עמ' 109.

77 פרטיכל ישיבת ההנהלה המורחבת של הקיבוץ הדתי, 8.2.1948, אקבה"ד, 563-85 ב.

78 קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 222-223.

החברים: 'בעיני רוחי אני רואה את ריכוז הגוש בידי רבדים. פירוש הדבר: הפסד של הגוש הזה בשביל תנועותינו'.⁷⁹

מנגד טענו התומכים בהצעה שכך או כך יחליטו במוקדם או במאוחר המוסדות על פינני היישובים האמורים להיות בשטחה של המדינה הערבית, ועדיף להתפנות במהירות האפשרית כדי להניח מסד למשק חי בעתיד, לאחד בין החברים ובין נשיהם וילדיהם, ולעבוד במשקים אחרים ולהזרים כסף לקופת הקיבוץ המידלדלת. גם אם המוסדות לא יחליטו על פינני, טענו התומכים, החיים בתוך המדינה הערבית יהיו בלתי אפשריים. בסופו של דבר החליטו החברים 'שלא להחליט', ומסרו את ההצעה בחזרה למוסדות הקיבוץ הדתי.⁸⁰

מהשתלשלות העניינים עד כאן, שראשיתה בהצעת קפלן-חורין, המשכה בדיונים במוסדות הקיבוץ הדתי וסופה בדיון בכפר עציון עולים כמה עניינים: ראשית, אפשר להבחין שאזננם של שניים מהמנהיגים הכלכליים של היישוב, אליעזר קפלן ויהודה חורין, הייתה כרויה אל מצוקתם של תושבי כפר עציון. ההוראה להוציא נשים וילדים מיישובי עימות לא ניתנה תדיר בחלקה הראשון של המלחמה.⁸¹ כאן נעשה צעד נוסף קדימה והוצע פינני של גברים הכשירים ללחימה, דבר שלא היה כדוגמתו עד אז.⁸²

שנית, ניכר היעדרו של גורם מחליט ברור, שיכריע בדבר הפינני. ההצעה עלתה כהחלטה בלתי מחייבת, וקפלן אף הדגיש שהצעתו אינה סוף פסוק.⁸³ הנהלת הקיבוץ הדתי לא קיבלה החלטה ברורה בנושא, ואף בקרב חברי כפר עציון לא נמצאה הנהגה שהיה בידה לקבל החלטה לכאן או לכאן. וכך הונחה שוב ההצעה לפתחם של מוסדות הצינונות

79 פרטיכל אסיפת חברים בכפר עציון, יד-טו באדר א תש"ח (25.2.1948-26.2.1948), אכ"ע, מכל 8b, תיק 14. מפתיע להיווכח שדווקא בדיון בכפר עציון עלה טיעון זה, ואילו בדיונים במוסדות הצינונות הדתית (מרכז הפועל המזרחי, הנהלת הקיבוץ הדתי) שיקול זה לא עמד על הפרק והדיונים התרכזו בדאגה לגורל היישובים ואנשיהם. נראה שהשיקול התנועתי תפס מקום מרכזי מאוד בכפר עציון, ואצל חברים מסוימים הייתה הנאמנות לתנועה ולזהות הדתית-לאומית חשובה יותר מהדאגה לגורל המשק.

80 שם. בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות מועלים על נס חברי כפר עציון שהוכיחו באסיפה זו את נאמנותם לאדמת הר חברון וסירבו להתפנות מהגוש גם בשעות הקשות ביותר כפי שעשו אנשי תל חי כמעט שלושה עשורים לפנייהם (בן יעקב, *גוש עציון*, עמ' 192). אולם מעיון בפרוטוקול האסיפה נראה כי כמעט כל הטיעונים שבעד ונגד ההצעה נגעו לגורלה של הקבוצה ורק בשולי הדיון נשמעה הטענה שיציאה של בעלי המשפחות מהמקום עלולה להשפיע על גורל שטח הר חברון. יש גם לזכור שההצעה דובר על כך שחלף המתיישבים יגיעו לוחמי ההגנה ולכן לא הייתה אמורה להיפגע הנוכחות היהודית באזור.

81 כהן-לוינובסקי, *פליטים יהודים*, עמ' 32-65.

82 פינני של גברים התרחש קודם לכן בהרטוב (בן בסט, *הריטוב*, עמ' 220-223), אך שם הייתה האוכלוסייה הטרוגנית יותר, להבדיל מגוש עציון שבו הייתה אוכלוסיית הגברים כולה כשירה להחזיק נשק והובאה בחשבון מצבת כוח האדם של ההגנה באזור: תכנית להגנת גוש עציון, 31.1.1948, א"צ, 26/446/1948.

83 פרטיכל אסיפת חברים בכפר עציון, יד-טו באדר א תש"ח (25.2.1948-26.2.1948), אכ"ע, מכל 8b, תיק 14.

הדתית. התסכול מהיעדר החלטה חד-משמעית משתקף בדבריו אלה של אחד מחברי כפר עציון: 'כל זמן הדיונים מלווה אותי המחשבה: מה אכזרי וקשה גורלם של אנשינו. אין צבא בעולם המטיל על חייליו לחרוץ בהחלטתם הם את גורל חייהם. בדרך כלל משוחרר החייל מלשקול ולהכריע בעד גורל המערכה. מנהיגיו ומפקדיו מחליטים על זאת, והוא מקבל את ההכרעה ונלחם'.⁸⁴

אפשר לשער כי אף אם הצעת קפלן-חורין הייתה מתקבלת במוסדות הציונות הדתית ועל דעת חברי כפר עציון הדרך ליישומה לא הייתה פשוטה; אך התמסמות ההצעה סתמה את הגולל על האפשרות להיחלצותו הכלכלית של כפר עציון בהיעדר סיוע כספי נרחב מצד המוסדות המיישבים. סיוע שכזה היה אמור להינתן במסגרת התקציב לשעת חירום שיוצג להלן.

מעט לאחר תום הדיון במחלקה להתיישבות, בקיבוץ הדתי ובכפר עציון על האפשרות לפינוי חלקי הכצעת קפלן-חורין, עלתה שאלת נחיצותם הצבאית של יישובי גוש עציון לדיון בין מטה מחוז ירושלים של ההגנה בראשותו של דוד שאלתיאל ובין הפיקוד הארצי של הארגון ודוד בן-גוריון. שאלתיאל גרס שיש לפנות את יישובי הגוש או לפחות את מקצתם כדי להגן באופן מיטבי על העיר, ואולם בפיקוד הארצי הוכרע שהיישובים יישארו על מכונם ואף נוסף להם תפקיד צבאי במערכה: חסימת הכביש מחברון לכיוון ירושלים.⁸⁵

התגבשות התקציב לשעת חירום והמקרים המיוחדים

בסתיו 1947 החלו מתקפות של ערבים חברי מיליציות לא סדירות על יישובי הספר בארץ, מתקפות שחייבו את המתיישבים להפנות כוח אדם משקי לשמירה ולביצורים. כדי להתמודד עם הבעיה גיבשה המחלקה להתיישבות של הסוכנות תקציב מיוחד ליישובים החקלאיים שנאלצו לנהל את שגרת היום-יום המשקית ובד בבד להתגונן מפני המתקפות.⁸⁶ עיקרו של התקציב נועד ל'יישובים שמחוץ לתחום', כלומר יישובים שהיו אמורים להישאר במדינה הערבית. התקציב לשעת חירום, כפי שכונה מאוחר יותר, עבר בחלקה הראשון של מלחמת העצמאות כמה גלגולים, ובהמשך אף סייעה קרן קיימת לישראל למחלקה להתיישבות לגייסו.

84 קנוהל, גוש עציון במלחמתו, עמ' 235.

85 הדיון בנושא זה חורג מתחום המאמר, אך בהקשר זה ובעניין מערכת היחסים בין היישובים לפיקוד ההגנה ובעניין יחסי הכוחות בגוש עצמו עיינו: גולני, 'מטה מחוז ירושלים', עמ' 181-192; משה ארנוולד, 'המערכה הצבאית בירושלים במלחמת העצמאות, נובמבר 1947-אפריל 1949', בתוך: קדיש, מלחמת העצמאות, עמ' 341-388; נדב פרנקל, 'יחס מוסדות ההנהגה של המדינה שבדרך לשאלת הנוכחות היהודית בגוש עציון ופרשת נפילתו של הגוש בשלב הראשון של מלחמת העצמאות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2016, עמ' 86-103.

86 תקציבים לשעת חירום משנת תש"ח, אצ"מ, S15/40658.

סעיפי התקציב עלו לדיון ראשוני בישיבה משותפת של הנהלת המחלקה להתיישבות והנהלת קק"ל בסוף ינואר 1948; אז הובאו לפני הנהלת שתי הצעות שעסקו בתקצוב הישובים שמחוץ לתחום תוך כדי המלחמה. יוסף ויץ מקק"ל הציע להתמקד בפתרון שתי בעיות חריפות של היישובים באותו הזמן: בעיית הביצור והאספקה ובעיית השמירה, שני עניינים שנובעים במישרין מתנאי המלחמה ומהסכנה בדרכים. לעומתו טען יהודה חורין, מנהל המחלקה להתיישבות, שחוץ מ'מקרים מיוחדים במינם (כגון גוש עציון)' יש להקצות גם סכום לשם פיתוח המשקים החקלאיים של היישובים שמחוץ לתחום והגדלת כושר הקליטה שלהם גם תוך כדי המלחמה.⁸⁷ בישיבה נקבע שישנם מקרים מיוחדים שבהם יש לדון בנפרד: יישובי גוש עציון, כפר דרום, בן שמן ונהריה. בפרוטוקול הישיבה לא מוזכר מדוע יישובים אלו נבדלים משאר היישובים שמחוץ לתחום, וכיצד הגדרה זו תשפיע על התקציב שיוקצה להם בסופו של דבר.⁸⁸ בישיבה סוכם גם שהמימון לביצורים הגנתיים ביישובים שמחוץ לתחום יגיע מתקציב הביטחון ולא מהתקציב לשעת חירום.⁸⁹

אפשר להציע בזהירות שהמחלוקת בין חורין לויץ על הצורך בהקצאות לפיתוח כלכלי מעידה על מחלוקת עמוקה יותר בנוגע ליישובים שמחוץ לתחום: דעתו של ויץ שיקפה את העמדה שעל המוסדות לקיים את היישובים בתקופת המעבר רק כדי שלא יתמוטטו וללא תכנית סדורה ליום שלאחר הקמת המדינה הערבית.⁹⁰ לעומת זאת, עמדתו של חורין משקפת גישה אקטיבית יותר שלפיה יש להרחיב את היישובים עד השעה הקריטית של הקמת המדינה הערבית כדי לקבוע עובדות בשטח ולנסות להכלילם בסופו של דבר בשטח היהודי העתידי. להשערותנו העובדה שאף לפי הצעתו של חורין, שקרא להקצות תקציב לפיתוח משקי ליישובים שמחוץ לתחום, יישובי גוש עציון לא יועדו לקבל תקציבים אלה, מעידה על עמדתם של מוסדות ההנהגה כלפי הגוש לעומת שאר היישובים שמחוץ לתחום.

87 סיכום פרטיכל ישיבת הנהלת, 28.1.1948, שם, S15/9448; 'על הפרק בישיבת הנהלת', 27.1.1948, שם, S53/658.

88 אשר ליישובי הגוש, בן שמן וכפר דרום – נראה שהמצב הביטחוני הרגיש בכל אחד מהיישובים האלה הוא שהביא להכללתם בקטגוריה זו. עם זאת, לא ברור הקשר המדויק בין המצב הביטחוני ובין ההקצאה התקציבית. היו יישובים נוספים שסבלו ממצב ביטחוני קשה, כגון עטרות, נווה יעקב והרטוב, והם לא נכנסו לרשימת המקרים המיוחדים. נהריה היא מקרה מיוחד משום שהייתה היישוב היהודי הגדול ביותר מחוץ לתחום וכנראה שמשום כך נכללה ברשימה. על בן שמן ראו: ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 6.1.1948, אצ"מ.

89 ויץ, **יומני ואגרותי**, ג, עמ' 235. הביצורים אכן לא מומנו בסופו של דבר מתוך התקציב לשעת חירום, אך גם בנושא זה בולט פער בין חבלי הארץ השונים: את מערכת העמדות בנגב מימנה בנדיבות ועדת הנגב, ואת ביצורי הגליל העליון מימנה קרן בצר של ההגנה; לעומת זאת בגוש נשמעו לא מעט תלונות על ההקצאה הבלתי מספקת לביצורים במקום. עיינו בהקשר זה: ידין אל הלל, דן, אגפים, 24.2.1948, תזכיר כפר עציון, א'צ, 23/481/1948; קדיש, 'יישובים מתכוננים', עמ' 801-805; קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 180-181; גל, **האם הופקר**, עמ' 117.

90 לחלופין, אפשר להציע שהעמדה של ויץ משקפת גישה כללית יותר שבה החזיק, גישה הגורסת שבזמן המלחמה יש לחדול מן המעשה היישובי ולהשקיע את הכספים בביטחון וביצורים: ויץ, שם, עמ' 256.

בתחילת פברואר 1948 הגיעה תכנית התקציב לפסים מעשיים יותר ובישיבה של מחלקת ההתיישבות יחד עם ויץ הוחלט על שני סוגי יישובים שיהנו מהסיוע הכספי: (א) היישובים שמחוץ לתחום; (ב) משקי ספר ומשקים חלשים הזקוקים לסיוע הכספי. סך כל התקציב לשעת חירום היה אמור לעמוד על 528,662 לא"י. מתוך סכום זה יועדו 179,112 לא"י ליישובים שמחוץ לתחום ו-349,359 לא"י למשקי הספר והמשקים החלשים.⁹¹ יש לציין כי הכספים לא ניתנו לרוב היישובים כמענק, אלא כהלוואה לתקופה של חמש או עשר שנים.⁹² יצא אפוא שהתקציב שיועד בתחילה ליישובים שמחוץ לתחום הוסט ברובו המכריע ליישובים אחרים. אשר לתקציב לחיזוק היישובים שמחוץ לתחום – הושגה מעין פשרה בין גישתו של ויץ לגישתו של חורין והוקצה סכום נמוך יחסית – 48,900 לא"י – למטרה זו.⁹³ כדרכנו נעריך כי הפשרה מעידה על כך שהמוסדות ויתרו על תכנית מקפת להרחבת היישובים שמחוץ לתחום ולביסוסם תוך כדי המלחמה. להלן נראה כי בפועל רק מקצת היישובים נהנו מסעיף תקציבי זה.

בישיבה זו של מחלקת ההתיישבות וויץ גם נקבעו הסכומים שאמורים היו להיות מועברים לכל יישוב במסגרת התקציב לשעת חירום.⁹⁴ בעת הדיון על סעיפים אלו עדיין נכללו יישובי הגוש בקבוצת היישובים המיוחדים ועל כן לא הוחלט על תקציב סופי עבורם, אך אושר להם תקציב זמני של 10,000 לא"י. גם כפר אוריה ובן שמן היו בקבוצת היישובים המיוחדים וקיבלו תקציב זמני עד שיתקיים דיון בעניינם.

הדיונים על התקציב נמשכו בעצלתיים ואף שבישיבת מחלקת ההתיישבות בראשית פברואר סוכם ש'יש להביא את התכנית לאישור דחוף בפני הנהלות, מאחר שצרכי שעת חירום טעונים הגשמה והבטחה בימים הקרובים ביותר',⁹⁵ רק חודש וחצי מאוחר יותר, בסוף מארס, הגיע הדיון על התקציב לישיבת הנהלות קק"ל והמחלקה להתיישבות. גם אז הבהיר חורין שאישור סופי של התכנית לא יינתן בטרם יתקיים דיון נוסף עם אליעזר קפלן על חלקה של הסוכנות.⁹⁶

91 סיכום פרטיכל ישיבות המחלקה להתיישבות עם יוסף ויץ, 6.2.1948-10.2.1948, אצ"מ, S15/40658. היישובים יד מרדכי, ניצנים, גת, גלאון, קדמה וכפר מנחם נהנו מתקצוב כפול: הן מוועדת הנגב והן מתקציב החירום, בהיותם יישובים שמחוץ לתחום: תכנית כללית לשעת חירום עבור המשקים שמחוץ לתחום, שם.

92 רשימת היישובים מחוץ לתחום – אספקה דלק וחיזוק המשק, שם. לשם השוואה, התקציב הכללי ליישוב העברי כולו, שהציע גזבר הסוכנות אליעזר קפלן לשלושת החודשים פברואר-אפריל, עמד על 7.5 מיליון לא"י: בן-גוריון, *יומן המלחמה*, א, עמ' 200.

93 סיכום פרטיכל ישיבות המחלקה להתיישבות עם יוסף ויץ, 6.2.1948-10.2.1948, אצ"מ, S15/40658.
94 ראו טבלה 1.

95 סיכום פרטיכל ישיבות המחלקה להתיישבות עם יוסף ויץ, 6.2.1948-10.2.1948, אצ"מ, S15/40658. על העיכוב והשפעתו על היישובים עיינו למשל: אהרן מאיר אל בנו וחיים, 26.2.1948, ארכיון משואות יצחק, תיק גוש עציון.

96 ויץ סבר שחלק מהעיכוב נבע ממאבקים אישיים בתוך קק"ל: ויץ, *יומני ואגרותי*, ג, עמ' 250. אך יש לקחת את דבריו בהירות מרבית.

טבלה 1: פירוט תקציב שעת חירום: הקצאה ליישובים נבחרים, פברואר 1948
(הסכומים בלא"י)⁹⁷

הנקודה	אספקה לאדם ולחי	חלק	שריון מכונית	שמירה ⁹⁸	חיזוק המשק	סה"כ	מספר תושבים ⁹⁹ (בסוגריים - הקצאה לתושב)
חניטה	3,350	300	500	1,800	4,700	10,660	222 (48)
אילון	5,210	300	500	1,800	4,000	11,810	333 (35.4)
גוש עציון - תקציב זמני בפברואר						10,000	עד בירור נוסף 470 (21)
גוש עציון - התקציב שאושר באמצע אפריל ¹⁰⁰						25,000	470 (53.1)
כפר אוריה						15,000	עד בירור נוסף 182 (83.3)
בן שמן						טעון בירור	930 תושבים ו-71 נערים בכפר הנוער
קריית ענבים	3,000	150	ללא	1,200	ללא	4,350	352 (12.3)
מעלה החמישה	4,180	300	500	1,200	4,800	10,920	235 (46.4)
נווה אילן	750	150	250	1,800	10,000	12,950	40 (323.75)
עטרות	2,000	150	ללא	1,200	6,600	9,950	175 (56.8)
הרטוב	1,200	150	250	900	ללא	2,500	105 (23.8)
בית הערבה	3,630	300	500	1,200	4,000	9,630	200 (48.1)
יד מרדכי	4,200	300	500	1,200	ללא ¹⁰¹	6,200	226 (27.4)
ניצנים	3,200	300	500	1,200	ללא	5,200	140 (37.1)

באותה ישיבה גדל התקציב לשעת חירום והגיע לסך של 955,000 לא"י. נוספו על הסעיפים שהוגדרו בהצעה מראשית פברואר בנוגע ליישובים שמחוץ לתחום וליישובי הספר, ושכעת הוגדל בהם מעט התקציב, כמה סעיפים חדשים: סכום של 43,080 לא"י ל-20 יישובים נוספים

97 תכנית כללית לשעת חירום עבור המשקים שמחוץ לתחום, אצ"מ, S15/40658.

98 לפי תקצוב של 60 לא"י לשומר (15 לא"י לחודש למשך ארבעה חודשים).

99 הנתונים למשקי מחוז ירושלים על פי: ספר השנה של העיתונאים, אגודת העיתונאים, תל אביב תש"ח, עמ' 77. הנתונים לשאר היישובים (חניטה, אילון, כפר אוריה, בן שמן, ניצנים, יד מרדכי) על פי: היישובים העבריים בארץ ישראל, רשימה סטטיסטית - ערוכה בידי המחלקה הסטטיסטית של הסוכנות, תמוז תש"ז, אצ"מ, BK17.807.

100 חורין אל קפלן, 18.4.1948, גוש עציון, שם, S15/40658.

101 במוזכר נכתב שיישובי הנגב לא קיבלו תקציב פיתוח, מכיוון שוועדת הנגב הקצתה להם תקציב נפרד למטרה זו.

הסובלים מבעיה משקית או ביטחונית מיוחדת; 60,000 לא"י עבור יישובי גוש עציון, כפר אוריה ובן שמן – המקרים המיוחדים; 100,000 לא"י עבור התקנת כבישים; וסכומים נוספים לקרן נפגעים ולקרן להבטחת מי השקיה ביישובים שמחוץ לתחום שייפגעו קשה עקב המלחמה.¹⁰²

אולם יומיים לאחר מכן, בישיבה נוספת של ההנהלות שנערכה בהשתתפות אליעזר קפלן, הודיע קפלן כי לאור התמשכות הלחימה והצורך להפנות כספים לצרכים צבאיים, אין באפשרות הסוכנות להקצות את הסכום שעליו הוסכם בישיבת ההנהלות הקודמת (955,000 לא"י). בעקבות זאת קוצץ התקציב לשעת חירום במידה ניכרת והועמד על 525,000 לא"י בסך הכול. מחציתו הייתה אמורה לבוא מתקציב הסוכנות והמחצית השנייה מתקציב קק"ל. ויץ וחורין היו אמורים לחלק את הסכום חלוקה מדויקת לייעודיו השונים.¹⁰³ בדברי הסיכום של הישיבה נקבע שיש עוד לדון מה יהיה בגורלם של המקרים המיוחדים שלא נכללו בתכנית החירום כדוגמת כפר עציון, כפר אוריה ובן שמן. אמנם ליישובים אלו הוקצה תקציב זמני, אך לא זה היה התקציב הסופי שיועד להם.¹⁰⁴

בחודשים פברואר-מארס 1948 ובמחצית הראשונה של אפריל, בעוד הגוש מנותק והמצב הכלכלי, בעיקר בכפר עציון ובמשואות יצחק, ממשיך להידרדר, עדיין לא הוסכם על הסכום המדויק שיועבר ליישובים למרות ניסיונות המחלקה להתיישבות וקק"ל לגבש תכנית בנושא.¹⁰⁵ העיכוב בהזרמת התקציב נבע ככל הנראה מסיווג גוש עציון כמקרה מיוחד, אך בדיונים השונים במוסדות הסוכנות וקק"ל לא מובהר מדוע נכנס גוש עציון מלכתחילה לגדר היישובים המבודדים יחד עם כפר אוריה, בן שמן וכפר דרום.

אפשר להעלות שתי השערות בעניין זה: המצב הביטחוני הקשה ביישובי גוש עציון חייב לדעת ראשי הסוכנות וקק"ל בחינה מחדש של עצם ההצדקה לקיומם בתוך השטח העוין של הר חברון, ולכן הם סברו שעד שיתקיים דיון מקיף בסיכונים הביטחוניים ובהיתכנות של הנוכחות האזרחית במקום אין לאשר תקציב ליישובים.¹⁰⁶ לחלופין אפשר להציע שהמצב הכלכלי המיוחד בכפר עציון ובמשואות יצחק, שנבע בעיקר מפינוי האימהות והילדים לירושלים ומהיותם משקים הרריים שנקלעו לחובות כבדים עוד טרם המלחמה, חייב דיון נוסף בהקצבה ליישובי הגוש. במצב יוצא דופן זה ייתכן שהיו קולות בפורום ההנהלות שרצו להיענות לבקשתם של באי כוח הגוש ולסייע להם בתקציב גבוה יותר מהרגיל ליישובים שמחוץ לתחום, רצון שהצריך שיקול נוסף אשר עיכב את אישור

102 פרטיכל ישיבת הקרן הקיימת בהשתתפות המחלקה להתיישבות, 22.3.1948, אצ"מ, S15/40658.

103 לבד מהסכומים המיועדים לפיתוח המשקים שיוקצו כך: 62.5 אחוזים מתקציב הסוכנות והשאר מתקציב קק"ל.

104 סכום פרטיכל ישיבת ההנהלות, 24.3.1948, אצ"מ, S15/9447; ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 256.

105 למשל: רענן ויץ אל יעקב גודינגוט, 8.2.1948, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12.

106 בהקשר זה עיינו בדעתו של שילה גל, הטוען שהייתה אפליה מכוונת מצד מוסדות היישוב נגד כפר עציון בפרט וגוש עציון בכלל (גל, האם הופקר). גל תולה את האפליה בשייכות למוסדות ההתיישבותיים ה'לא נכונים'.

התקציב. נראה שיש לקבל את ההשערה השנייה ולדחות את הראשונה משלושה נימוקים מרכזיים: (א) כוונה שלא להעביר תקציבים ליישובי הגוש כל עוד לא התברר מעמדם לא עלתה באף ישיבה הנוגעת לתקציבים לגוש; (ב) בחודשי הלחימה העבירו המוסדות לא מעט כספים ליישובים לפי סעיפי תקציב שונים;¹⁰⁷ (ג) בסופו של דבר הוגדר תקציב והועברו ליישובים סכומים נכבדים יחסית.

ביקורו של מיכאל חזני וקביעת התקציב לגוש עציון

כד בוד עם הדיונים על התקציב לשעת חירום בכלל ועל התקציב לגוש עציון בפרט נמשכה בגוש המנותק שגרת החיים בצל הלחימה בכבישים. הגירעון השוטף של היישובים הוסיף והחמיר בחודשים אלו,¹⁰⁸ וכפר עציון ומשואות יצחק הסתבכו גם בחובות לאנשים פרטיים ולגמ"חים, לבד מהחובות הבנקאיים.¹⁰⁹

בראשית מארס 1948 הגיע מיכאל חזני, יושב ראש המרכז החקלאי של הפועל המזרחי, לביקור בגוש ונשאר שם תשעה ימים עקב שלג כבד שכיסה את האזור. חזני הודיע למתיישבים שהתכניות לפנות את בעלי המשפחות מכפר עציון בוטלו לעת עתה, והבטיח לעשות ככל יכולתו כדי לגייס תקציבים ותגבורת בכוח אדם למשקים.¹¹⁰ לאחר צאתו מהגוש הגיש חזני ליוסף ויץ דוח מפורט על המצב באזור וטען שעל המוסדות לקבל על עצמם אחריות לכיסוי הגירעון הכספי של היישובים. לדעתו נגרם הגירעון מכך שרוב כוח האדם ביישובים הופנה לשמירה או לביצורים. הוא גרס שיש לשלוח לגוש מידית שיירה גדולה עם כ־400 טון אספקה שתספיק למספר חודשים¹¹¹ ולהקים בגוש מחסן אספקה מרכזי, כמו המחסן שהוקם בנייר עם ושימש את יישובי הנגב.¹¹²

107 חורין אל קפלן, 13.4.1948, המכתב של כפר עציון ומשואות יצחק לחברי הנהלת הסוכנות, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12; כספי אל ויץ, 15.1.1948, שם; מרדכי פרנק, החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת המחלקה בשאלות הכרוכות במצב של משקי גוש ירושלים, 15.1.1948, שם; טרופר, 'התפתחות שיטת השיירות', עמ' 109.

108 הגירעון בהוצאות הספקה לאדם ולחי בשלושת החודשים 10.12.1947-10.3.1948, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12.

109 קבוצת אברהם, רשימת הגמ"חים והחובות הפרטיים שזמן פרעונם עבר ליום 10.3.1948, שם; הצעה לפדיון השקעות במשואות יצחק, שם.

110 קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 242.

111 המלצה זו יושמה עם הגעתה של שיירת הענק, שיירת נבי דניאל, שהביאה לגוש כ־120 טון אספקה וחומרי ביצורים, אך הסתבכה בקרב קשה בדרכה חזרה לירושלים. על השיירה בהרחבה עיינו: טרופר, 'התפתחות שיטת השיירות', עמ' 56-81.

112 חזני אל ויץ, 14.3.1948, המצב בגוש וצרכיו, אכ"ע, מכל 12a, תיק 1; על הקמת המחסן ראו: ויץ, **יומני ואגרותיו**, ג, עמ' 253, 256; קנוהל, **גוש עציון במלחמתו**, עמ' 248-250; טרופר, שם, עמ' 116-118.

משמאמציו לסייע ליישובים עצמם לא נשאו פרי פנה חזני בקריאה נואשת לבן-גוריון ולראשי הסוכנות בנוגע למצבם הקשה של הילדים והאימהות מפוני כפר עציון ומשואות יצחק:

הרינו מצטערים להודיעכם שעל אף הדין ודברים הממושך עם המחלקה להתיישבות והקק"ל - עניין זה טרם מצא את פתרונו ו-150 הנפשות היושבות בבניין 'רטיסבון' בירושלים סובלות חרפת רעב. תוכלו לתאר לעצמיכם, אנשים נכבדים, שמצב מעציב זה פוגע לא רק באנשים והילדים המתעטפים ברעב בירושלים, אלא גם - מה שגרוע מזה - בכוח עמידתם של האנשים בכפר עציון ומשואות יצחק - בעליהם והוריהם של אלה.¹¹³

שבוע מאוחר יותר שלח חזני לוו"ץ תקציב מוצע לגוש עציון לששת החודשים הבאים (אפריל-ספטמבר 1948). התקציב חושב על פי הצורך להבטיח תעסוקה וקיום ל-100 עובדים בגוש, על בסיס ההנחה שמוסדות הביטחון ידאגו לקיומם של שאר תושבי הגוש, כ-240 במספר, שיעסקו בתפקידי הגנה ושמירה. סך התקציב עמד על 43,000 לא"י.¹¹⁴ המחלקה להתיישבות ניסתה להתגונן מפני מכבש הלחצים שהפעיל חזני, ובמזכר אל קפלן טען חורין שבין מחצית דצמבר לראשית מארס הפרישה המחלקה כמעט 9,000 לא"י לצרכי כפר עציון ומשואות יצחק.¹¹⁵ את המכתב לקפלן חתם חורין במילים אלו: 'אין ברצוני להקל במה שהוא על הקשיים שבהם נמצאים החברים בגוש עציון ומשפחותיהם בירושלים, מצאתי רק לנחוץ להוסיף אינפורמציה, כי במכתבם עלול להתקבל הרושם המוטעה שהמוסדות לא הגישו כל עזרה'.¹¹⁶ חורין עצמו עדיין החזיק בדעה שיש לפנות את רוב בעלי המשפחות ליישוב אחר ואילו את שאר המתיישבים להגדיר חיילים, אף שהצעה זו לא התקבלה בהתלהבות בדיונים בפברואר בכפר עציון ובמוסדות הציונות הדתית.¹¹⁷ באמצע אפריל, בישיבה של המחלקה להתיישבות בהשתתפות יהודה חורין, יוסף ויץ, מיכאל חזני וחנוך אחימן, בא כוח הגוש, אושר לבסוף התקציב ליישובי גוש עציון. בבסיס

113 הסתדרות הפועל המזרחי, המרכז החקלאי אל הנהלת הסוכנות לידי דוד בן-גוריון, 4.4.1948, החזקת משפחות גוש עציון בירושלים, אכ"ע, מכל 12a, תיק 1.

114 מתוך זה היו סעיפי התקציב העיקריים: אווירון גדול - 7,000 לא"י; טרקטור - 1,700 לא"י; בניין רפת וסידורה ביבנה (לשם הגיע הבקר של היישובים) - 3,500 לא"י; תשלום מקצת החובות לאנשים פרטיים - 2,500 לא"י; סלילת כביש - 9,000 לא"י; השקעה במטעים - 5,000 לא"י; הקצאה להכשרת קרקע - 6,000 לא"י; כיסוי גירעונות שלושת החודשים האחרונים - 6,000 לא"י; חזני אל חורין וויץ, 11.4.1948, שם.

115 כספים אלו כללו הקצבה רגילה, לטובת עבודה בהכשרת קרקע, אספקה על חשבון התקציב לשעת חירום, מנת ברזל והוצאות העברת הילדים והאימהות לירושלים, חורין אל קפלן, 13.4.1948, המכתב של כפר עציון ומשואות יצחק לחברי הנהלת הסוכנות, שם, מכל 12b, תיק 12.

116 שם.

117 ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 262. כנראה שהכוונה למכתב שהפנה חזני בשם אנשי הגוש ב-4.4.1948 (ראו הערה 113 לעיל).

התקציב הועמדה הנחתו של חזני שיש להבטיח תעסוקה וקיום ל-100 איש, ואילו לשאר התושבים ידאגו מוסדות הביטחון, אך הסכום שאושר בסופו של דבר היה קטן בהרבה מהסכום שהציע חזני ועמד על 25,000 לא"י בלבד. סכום זה כלל הקצאה של 3,000 לא"י לחודש למשך שישה חודשים להחזקת 100 עובדים, 5,000 לא"י לשם בניית רפת וסידור השקאה לבקר של כפר עציון ומשואות יצחק שפונה לקיבוץ יבנה, ו-2,000 לא"י לסילוק חובות.¹¹⁸ מיד לאחר אישור התקציב הורה רענן ויץ מהמחלקה להתיישבות למשביר המרכזי להעביר לאחימן מצרכים בסך 2,000 לא"י על חשבון התקציב.¹¹⁹ מרגע אישור התקציב לגוש, באמצע אפריל, נשאו כארבעה שבועות עד נפילתו. בפרק זמן זה לא נוצל כל התקציב שאישרה המחלקה להתיישבות. באמצע יוני 1948, כאשר ערכה המחלקה להתיישבות סיכום ביניים של השימוש בתקציב לשעת חירום הכללי, הסתבר כי כמעט כל הסעיפים שאושרו בתקציב הכללי לשעת חירום אכן נוצלו בפועל.¹²⁰ הפער הניכר היחיד היה בסעיף המקרים המיוחדים, סעיף שכזכור כלל את ההקצבה ליישובי הגוש, הקצבה שממנה נוצלה פחות ממחצית.¹²¹ ההקצבה שהועברה לגוש עציון בפועל עמדה בסופו של דבר על 16,486 לא"י מתוך 25,000 לא"י שאושרו, על פי הסעיפים הבאים (הסכומים נקובים בלא"י): אספקה על ידי המשביר - 1,000, אספקה על ידי המרכז החקלאי - 4,500, עבודת אנשים - 1,000, רכישת אווירון - 3,500¹²², אספקה וגמ"ח - 5,000¹²³, השקאה לעדר ביבנה - 1,486.¹²⁴

- 118 חורין אל קפלן, גוש עציון, 18.4.1948, אצ"מ, S15/40658; רענן ויץ אל כספי, 20.4.1948, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12. נראה שסכומים אלו כללו את הסכום של 10,000 לא"י שהוקצה לגוש כסכום ביניים בישיבה של המחלקה להתיישבות בפברואר.
- 119 רענן ויץ אל המשביר המרכזי, 20.4.1948, אספקה לגוש עציון, אכ"ע, שם.
- 120 551,093 לא"י שהוצאו בפועל מתוך 580,000 לא"י שאושרו, טבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659.
- 121 הוצאו 24,931 לא"י מתוך 50,000 לא"י שאושרו למקרים המיוחדים. אמנם גם סכום התקציב שאושר לטובת קרן לנפגעים כמעט שלא נוצל, אך יש לתלות זאת בכך שתשלום לנפגעים מגיע לאחר זמן ארוך ואין ציפייה שינוצל תוך כדי המלחמה, מה שאין כן בשאר סעיפי התקציב.
- 122 עיינו בהקשר זה: 'הקשר האווירי' (טיוטה ראשונית לפרק בקנוהל, גוש עציון במלחמתו), אכ"ע, מכל 12b, תיק 7.
- 123 אולי הכוונה כאן לתשלום חובות לנושים.
- 124 מקרים מיוחדים, בתוך: טבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659. מפליא הדבר כי אף שנשאר עודף מהתקציב שיועד ליישובי גוש עציון, שארית זו לא נוצלה לטובת שיקום אלמנות ויתומי גוש עציון תוך כדי המלחמה ואחריה. בקיץ 1948 היה המצב הכלכלי של שרידי כפר עציון קשה ביותר וחברי הוועד נאלצו לפנות לגיוס תרומות: אכ"ע, מכל 19a, תיק 1. העניין מתמיה עוד יותר בהתחשב בעובדה שכבר במאוס ייעדו קק"ל והמחלקה להתיישבות כספים מהתקציב לשעת חירום לטובת קרן נפגעים בסך 15,000 לא"י: סיכום תכניות החירום לפי ההצעה של ישיבת קרן קיימת לישראל והמחלקה להתיישבות, 23.3.1948, אצ"מ, S15/40658. בפועל הייתה ההוצאה בסעיף זה גדולה מהמתוכנן ובראשית ההפוגה הראשונה הסתבר כי סך הוצאות קרן הנפגעים היה 27,691 לא"י. משקי עמק הירדן קיבלו 10,000 לא"י מתוך תקציב הקרן וארבעת

ישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות

עיון בסעיפי התקציב שמומשו מעלה כי כמעט כל הכספים שהועברו בפועל יועדו לרכישת אספקה שוטפת, לרכישת אווירון ולשאר ענייני חירום ולא לפיתוח המשקי של היישובים, זאת על אף הצעתו של חזני. בטבלה 2 מוצגת ההשוואה בין הצעת התקציב של חזני, התקציב שאישרה לבסוף המחלקה להתיישבות והתקציב שהועבר בפועל לטובת יישובי גוש עציון.

טבלה 2: התקציב לגוש עציון: ההצעות השונות וניצול התקציב בפועל (הסכומים בלא"י)

הסעיף	ההצעה של חזני	הסיכום בפועל	הקצאת הכספים
אווירון גדול	7,000	ללא	3,500
אספקה	ללא	ללא	9,500
הסדרת הרפת ביבנה	3,500	5,000	1,486
תשלום חובות לאנשים פרטיים וכיסוי גירעונות עבר	8,500	2,000	ללא
פיתוח משקי (מטעים, כביש, הכשרת קרקע)	20,000	18,000	1,000
סך התקציב¹²⁵	43,000	25,000	16,486

גלגולי התקציב האזרחי לגוש עציון: מבט השוואתי

התקציב האזרחי לארבעת יישובי גוש עציון במלחמת העצמאות עבר גלגולים רבים, מהתוויית התקציב לשעת חירום בסוף ינואר 1948, דרך הסיכום הסופי על התקציב ליישובים במחצית אפריל של אותה שנה ועד ניצול התקציב בשבועות שנשארו עד נפילת הגוש. עיון בהשתלשלות זו מעלה כמה סוגיות מרכזיות:

1. שאלת מימון התקציב: המוסדות האזרחיים או המוסדות הצבאיים. אחד הנושאים הבולטים בסוגיית התקציב לגוש עציון תוך כדי המלחמה הוא שאלת מימון של התקציב, שאלה שעמדה במחלוקת בין המוסדות המיישבים למוסדות הביטחון. הסוכנות וקק"ל ראו את המתיישבים כלוחמים לכל דבר ועניין ולגרסתם היה על המוסדות הצבאיים לממן. עמדה זו בלטה בעת אישור התקציב לגוש במחלקה להתיישבות, שאז הניחו הנוכחים שארגון ההגנה יממן את החזקתם של רוב החברים כלוחמים וכך גם החליטו; אולם החלטה זו התקבלה ללא הסכמת ההגנה.¹²⁶ המחלקה להתיישבות סירבה

יישובי הגוש לעומתם לא קיבלו פרוטה: טבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659. שאלה זו חורגת מתחומו של מאמר זה, אך ודאי שיש לבחנה במחקרים עתידיים.

125 לא כל הסעיפים המפורטים בהצעת התקציב כלולים בטבלה.

126 חורין אל קפלן, גוש עציון, 18.4.1948, אצ"מ, S15/40658.

להעביר תקציבים לגוש כדי ללחוץ על ההגנה לממן את המתיישבים¹²⁷ ובסוף פברואר 1948 אכן הודיע ישראל גלילי לברוך רבינוב, גזבר ההגנה, שעד הודעה חדשה יש לתקצב גם את הוצאות האספקה למתיישבים בגוש¹²⁸; אך כפי שנראה מיד, בסופו של דבר מימנו המוסדות האזרחיים את רוב האספקה השוטפת של היישובים.¹²⁹

2. סעיפי התקציב לפיתוח משקי מול אספקה שוטפת. לעיל עמדנו על כך שגם לפי תכניתו של חורין, שגרס שבמסגרת התקציב לשעת חירום יש להקצות גם כספים שיעזרו למשקים להתבסס בתקופת המעבר, משקי גוש עציון לא היו אמורים ליהנות מהקצאה זו. עם זאת, כנראה עקב הלחצים שהפעילו חזני ואחרים, בתקציב הסופי שאושר לגוש באמצע אפריל נכלל סכום נכבד (18,000 לא"י) לשם הפיתוח המשקי. אך התברר כי הנחת היסוד שהתקציב התבסס עליה, שההגנה תממן את שהותם של רוב המתיישבים בתור לוחמים, לא התממשה. משכך, היה צריך להפנות את חלק הארי של התקציב שהועבר לגוש בפועל, למימון אספקה שוטפת ליישובים,¹³⁰ אספקה שהגיעה בין השאר בשיירת נבי דניאל במטוסי השירות האווירי ונרכשה בחלקה על ידי המשביר המרכזי. לכן הסכומים שהוקצו לשם הפיתוח המשקי ולמחיקת החובות היו זעומים, אם בכלל. גם לו הצליח גוש עציון להחזיק מעמד בקרבות הקשים של מאי 1948, מצבו הכספי היה אז כפי רע ונדרש לו סיוע דחוף כדי לשרוד.¹³¹

3. התקציב לגוש עציון בהשוואה לתקציבי היישובים האחרים. השוואה בין הסכום שהוקצב למשקי גוש עציון באמצע אפריל ובין הסכומים שהוקצו למשקי מחוז ירושלים בפרט ולמשקים שמחוץ לתחום בכלל מראה כי ספק רב אם נכונים דבריו של שילה גל הטוען שהייתה אפליה מכוונת נגד יישובי הגוש.¹³² התקצוב לפי תושב במשקי

127 חיים ציגלר אל ישראל יעקב ביליג, 26.2.1948, אכ"ע, מכלא 12a, תיק 3.

128 לנריה מהלל, 28.2.1948, ארכיון תולדות ההגנה, ארכיון ישראל גלילי (להלן: את"ה, אי"ג), תיק 23. מובא אצל: אורי מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות: ממשבר להכרעה, זמורה ביתן, תל אביב 1991, עמ' 100.

129 הדיון על מימון המתיישבים והלוחמים נמשך גם לאחר מכן. ראשי היישובים ביקשו ממטה ירושלים של ההגנה החזר כספי בעבור אחזקת לוחמי החי"ש מגדוד מכמש. בעקבות בקשתם זו פנו בסוף אפריל אנשי מחוז ירושלים לפיקוד שבתל אביב כדי לבדוק אם שילמו תושבי גוש עציון על האספקה שהעבירה להם ההגנה: עציוני אל אבירד, 23.4.1948, א"צ, 49/5440.

130 אמנם ויץ מזכיר שבשיחה עם מפקד גוש עציון סוכם שכל אנשי הגוש – למעט 78 בעלי משפחה שיועדו לעבוד בעבודות שונות – ייחשבו חיילים ויתוקצבו בהתאם (ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 267), אך מניתוח סעיפי התקציב למקרים המיוחדים (טבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659), נראה שהבטחה זו כמיה ככתובה על הקרח ומוסדות הביטחון לא תקצבו את תושבי הגוש כלל.

131 יש לציין שבסופו של דבר, לאחר הקיצוץ שערך קפלן בסוף מארס בתקציב לשעת חירום, מעטים היו היישובים שקיבלו תקציב לשם חיזוק המשק. סך התקציב בסעיף זה עמד על 10,000 לא"י בלבד, ורק היישובים האלה נהנו ממנו: חניתה, מצובה, עברון, נווה אילן, כפר החורש ואילון (ראו סעיף חיזוק המשק בטבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659).

132 הטענה נפרסת בהרחבה אצל: גל, האם הופקר.

הגוש היה גבוה מזה שניתן להרטוב, קריית ענבים, מעלה החמישה, בית הערבה, חניתה, אילון, ניצנים, ויד מרדכי¹³³ ונמוך מזה שניתן לעטרות, נווה אילן וכפר אוריה (טבלה 1).¹³⁴ יש גם להחשיב את הסכומים שהעבירה המחלקה להתיישבות טרם חלוקת התקציב לשעת חירום, סכומים שכללו בין השאר את הוצאות פינוי הנשים והילדים ואספקה שוטפת בחודשיים הראשונים של המלחמה.¹³⁵ אמנם כל יישוב או גוש יישובים התמודד עם אתגרים ודרישות ייחודיים שעלו מתוך המצב האזרחי והצבאי שבסביבתו, אך לאור נתונים אלו יש לקבוע במידה גבוהה של ודאות שיישובי הגוש לא הופלו לרעה גם אם לא קיבלו את כל דרישותיהם.

אנשי היישובים, שהיו צריכים להתמודד עם אתגרים במגוון תחומים, לא ראו תמיד את התמונה הגדולה ואת קשיי חלוקת התקציב המצומצם למגוון מטרות. לכן עלתה מצדם ביקורת רבה על המוסדות, ביקורת שלא הייתה תמיד מוצדקת.¹³⁶ בעניין אחד צדקו אנשי כפר עציון בביקורתם: היעדרו של גורם מרכזי שיקבל על עצמו אחריות ויכריע לכאן או לכאן, למשל בדבר קבלת הצעת קפלן-חורין. כמו כן, העובדה שבזמן המלחמה לא ביקר אף מנהיג מטעם המוסדות בגוש, לבד מחזני שהיה נציג הפועל המזרחי, הביאה את אנשי היישובים למחשבה שהמוסדות לא מייחסים חשיבות לעמידתם תוך כדי המלחמה, ודבר זה השפיע ללא ספק על המורל בגוש בחודשי הניתוק.

אף שאובייקטיבית לא קופחו יישובי הגוש, הכללתם ברשימת היישובים המיוחדים וההימנעות מלייעד להם תקציב לפיתוח משקי אפילו לפי תכניתו הראשונית של חורין מעלות תהייה. ניתוק הדרכים באזור הר חברון ומיעוט ההתיישבות היהודית ביחס להתיישבות הערבית במקום הביאו את ראשי המחלקה להתיישבות וקק"ל לנקוט בראייה מורכבת כלפי ארבעת יישובי הגוש: מחד גיסא היה צורך לדאוג במידת האפשר לתקציבים ולסיוע ליישובים במהלך המלחמה כדי שלא יתמוטטו חברתית ומשקית במהלך הקרבות. מאידך גיסא אזור הר חברון לא נתפס כשטח שיהיה בעל משמעות יישובית בתום המלחמה, ולכן – שלא כיישובים בנגב, שנכנסו תחת הכנפיים הרחבות של ועדת הנגב; שלא כיישובים בגליל שקיבלו רובם ככולם תקציבים לפיתוח משקי;¹³⁷ ושלא כרוב יישובי עוטף ירושלים,

133 אשר לניצנים וליד מרדכי יש להביא בחשבון שיישובים אלו קיבלו תקצוב נוסף מוועדת הנגב.

134 אם כי יש לציין שמרבית התקציב לעטרות ולנווה אילן נכלל בסעיף פיתוח משקי (סיכום פרטיכל ישיבות המחלקה להתיישבות עם יוסף ויץ, 10.2.1948-6.2.1948, אצ"מ, S15/40658). בסוף מארס קיצץ קפלן כמעט את כל התקציב שבסעיף זה: סיכום פרטיכל ישיבת הנהלות, 24.3.1948, שם, S15/9447. לכן, יש להניח שבסופו של דבר התקציב שיועד ליישובים אלו היה נמוך בהרבה.

135 ראו חורין אל קפלן, 13.4.1948, וכן מכתב כפר עציון ומשואות יצחק לחברי הנהלת הסוכנות, אכ"ע, מכל 12b, תיק 12. אם כי כאן ההשוואה עם יישובים אחרים מורכבת יותר, היות שאין בידי מידע מפורט מספיק על הסכומים שהוקצו ליישובים שמחוץ לתחום בראשית המלחמה.

136 הדברים עולים ממכתבים רבים ששלחו חברי כפר עציון, למשל: קנוהל, גוש עציון במלחמתו, עמ' 188.

137 סעיף חיזוק המשק בטבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659.

שלפחות לפי התכניות הראשוניות היו אמורים לקבל כספים למטרה זו¹³⁸ – לא הופנו ליישובי גוש עציון תקציבים שנועדו ליום שאחרי המלחמה.¹³⁹ עמדה מורכבת זו עולה גם מהצעת קפלן-חורין לפינוי חלקי של כפר עציון. פינוי יישובים מגברים שאף נשאו בנטל המלחמתי היה נדיר מאוד בשלב הראשון של מלחמת העצמאות.¹⁴⁰ קשה להאמין שראשי הסוכנות והמחלקה להתיישבות היו מעלים הצעה, שאולי הייתה מצילה את הקבוצה אך בסבירות גבוהה ממוטטת את נקודת ההתיישבות הגדולה בגוש, אם הייתה תכנית להחזיק באזור לאחר תום המלחמה ואף לפתחו מבחינה התיישבותית. קו מחשבה זה בא לידי ביטוי מפורש בדבריו של מרדכי פרנק שטען בישיבת הנהלת הקיבוץ הדתי שיש לחשוש שקבלת הצעת קפלן-חורין תביא להתמוטטות כפר עציון, מכיוון שהמוסדות יאבדו בו עניין.¹⁴¹ כזכור, פרנק שהה קודם לכן בגוש כחודשיים ותכניותיו לסיוע כלכלי מקיף לגוש לא נענו על ידי המחלקה להתיישבות. ייתכן אפוא שעמדתו בדיון על הצעת קפלן-חורין ביטאה תחושה שרווחה בגוש, ובעיקר בכפר עציון, שהיישובים נשכחו מלב.

אפשר לציין בהקשר זה את הדיון בהנהלת הסוכנות באוקטובר 1947, דיון שעליו עמדנו לעיל: מרבית הנוכחים בו הסכימו שאין טעם לנסות להרחיב דרומה את האזור הבין-לאומי, למרות מיקומם של ארבעת יישובי הגוש מעט מדרום לו.¹⁴² אמנם דיון זה היה תיאורטי,

138 סיכום פרטיכל ישיבות המחלקה להתיישבות עם יוסף ויץ, 6.2.1948-10.2.1948, שם, S15/40658.
 139 דוגמה מעניינת לאופן שראשי המוסדות המיישבים תפסו את גוש עציון אפשר לראות בדבריו של יוסף ויץ. ויץ, שהיה בין הדוחפים המרכזיים לעלייתם של יישובי גוש עציון לקרקע ואף ישב בוועדה ליישובים המבודדים ובוועדת הנגב, כמעט שלא הזכיר את גוש עציון ביומן המלחמה שכתב, לעומת עיסוק בלתי פוסק ביישובי הנגב ובעתידם. במקום אחד הוא דן באריכות בשאלה אם יש להישאר בגוש עציון וביחיעם, יישובים מבודדים הנמצאים בלב סביבה ערבית. דברים אלו נכתבו ב־29 במאוס בעקבות נפילת לוחמי שתי השיירות – שיירת נבי דניאל לגוש עציון ושיירת יחיעם: 'גוש עציון מרוחק ומבודד, מופקע מתחום המדינה העברית. לא יוכל לעמוד בפני התוקפים האכזריים והמרוכבים. ולמה נגן עליו ונקריב קורבנות? [...] יש מפקקים ויש גם שעונים במפורש: לא, לא כדאי. לעומתם יש גם האומרים ומדגישים: כן, כדאי, ולא עוד – אלא שזוהי חובתנו. גוש עציון מגן על ירושלים. לולא הוא, המרתק כוחות אויב מרובים, היו הללו עולים על ירושלים' (ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 258). בהמשך הדברים שיער כי ישנה אפשרות שיחיעם ושאר יישובי הגליל המערבי ייכללו בעתיד בשטחי המדינה העברית. בסוף אפריל אף ניסה ויץ להשפיע על ישראל גלילי שיתקוף את הגליל המערבי כדי לשחרר את היישובים שם, הצעה שנדחתה עקב נחיצותם של הכוחות להגנה על קיבוץ גשר שהותקף באותה העת (שם, עמ' 274). את גוש עציון לעומת זאת לא ראה ויץ כחלק מן המדינה, אפילו לא כחזון רחוק. נראה כי לתפיסתו היה ייעודו היחיד של הגוש לבלום את הכוחות הערביים בדרך לירושלים. לא הייתה לו תקווה שהגוש ייכלל במדינה היהודית בעתיד ואת הר חברון לא ראה כשטח נוסף להתפשטות הציונית, שלא כפי שסבר עד ראשית המלחמה.

140 כהן-לינובסקי, פליטים יהודים, עמ' 32-65.

141 פרטיכל ישיבת הנהלה המורחבת של הקיבוץ הדתי, 8.2.1948, אקבה"ד, 563-85 ב.

142 ישיבת הנהלת הסוכנות מ־26.10.1947, אצ"מ, S25/218.

ובסופו של דבר לא השפיע על המציאות בשטח, אך אפשר ללמוד ממנו שהנהלת הסוכנות לא ראתה בשטח הר חברון אזור שיש לפעול להכללתו במדינה היהודית העתידית או למצער באזור הבין-לאומי.

התיישבות סלקטיבית בשטחי המדינה הערבית

במסגרת החלטה 181 של עצרת האו"ם (החלטת החלוקה) נשאר כ-30 יישובים עבריים בשטח המדינה הערבית ובהם נהריה, יחיעם וחניתה בגליל המערבי; ניצנים, יד מרדכי וכפר דרום בנגב המערבי; גת, גלאון וכפר מנחם בשפלת יהודה; ובשטח שסביב לירושלים גוש קריית ענבים-מעלה החמישה, גוש עציון, נווה יעקב ועטרות, מפעל האשלג ובית הערבה והרטוב. בסך הכול היו ביישובים אלו כ-8,000 תושבים ומתוכם במרחב ירושלים כ-2,500 נפש.¹⁴³ מה הייתה מדיניותה של הנהגת היישוב העברי באותה העת כלפי יישובים אלו, והאם דחפה ההנהגה לכך שיישובים אלו יכללו בתום הלחימה בתחומי המדינה היהודית? האם תמכו מוסדות ההנהגה ביישובים אלו בשלב הראשון של מלחמת העצמאות, טרם התמוטטותם של ערביי ארץ ישראל וכאשר עוד היה סיכוי שהחלטה תמומש? האם היו הבדלים בין היישובים או בין גושי היישובים הללו בתפיסת הנהגת היישוב?

אפשר להניח כי בסוגיית היישובים שמחוץ לתחום היו ראשי הנהגת היישוב מנועים מלהביע עמדה חד-משמעית.¹⁴⁴ גם אם תמכו בצירוף היישובים למפה העתידית של המדינה היהודית, נזהרו מלהביע עמדה זו קבל עם ועולם ובכך לחבל בסיכויי ההצלחה של תכנית החלוקה, תכנית שעליה אמר בן-גוריון כי 'זוהי באמת אתחלתא דגאולה, ויותר מאתחלתא'.¹⁴⁵ למרות זאת, סקירה השוואתית של מסמכים בני התקופה, בייחוד בספרי התקציבים, מאפשרת לזהות סדר עדיפויות מסוים אצל הנהגת היישוב בנוגע ליישובים אלו. אפשר לראות כי בחלק הראשון של המלחמה נהגו מוסדות היישוב בשטח המדינה הערבית וביישובים שנשארו בו בחוסר אחידות: אזורים מסוימים זכו לתשומת לב התיישבותית רבה אף שנותרו בשטח המדינה הערבית, ואילו אזורים אחרים זכו להתעלמות והיו יתומים מִיְזוּמֹת התיישבותיות. הגליל, למשל, שחלקו היה בתחומי המדינה הערבית, פותח תוך כדי המלחמה ויוסף ויץ אף הציע לבן-גוריון תכנית גדולה להתיישבות בו בעלות של מיליון לא"י.¹⁴⁶ גם בפועל, ולא רק לפי התכניות הראשוניות, קיבלו יישובי הגליל המערבי רובם ככולם תקציבים לשם פיתוח המשק, שלא כרוב המוחלט של היישובים שמחוץ לתחום.¹⁴⁷

143 ראו לעיל הערה 35.

144 בהקשר זה ראו את חוסר פעילותה של ועדת המשנה ליישובים שמחוץ לתחום שהוזכר לעיל.

145 מוריס, 1948, עמ' 65.

146 בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 268; ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 257.

147 סעיף חיזוק המשק בטבלא מסכמת של תקציב החירום ליום 18.6.1948, אצ"מ, S15/40659.

העדפה ברורה אף יותר ניתנה לאזור הנגב, שמקצת שטחיו נכללו במדינה הערבית. לוועדת הנגב שפעלה מדצמבר 1947 ניתן מנדט לרכוש שטחים בתחומי המדינה הערבית.¹⁴⁸ לעומת התקציב המוגבל שהוקצה לכלל היישובים שמחוץ לתחום, 525,000 לא"י לכ-8,000 מתיישבים,¹⁴⁹ בלט תקציבה של ועדת הנגב שעמד על יותר מ-2 מיליון לא"י לכ-3,000 מתיישבים בלבד.¹⁵⁰ התקצוב הנדיב מאוד הביא לכך שיישובי דרום שפלת יהודה – ניצנים, גת, נגבה וכפר מנחם – הועברו אל אחריותה של ועדת הנגב, אף ש'לפי החלוקה הארגונית של הכנסת, אין יישובים אלו כלולים ב"נגב", אולם הם זקוקים לעזרה רבה ומהירה בכל הנוגע לחיזוקם וביצורם'.¹⁵¹ יישובי גוש עציון ניסו אף הם להיכנס אל מתחת לכנפי הוועדה, אך נדחו, למרות דבריו של חיים משה שפירא, נציג הפועל המזרחי בוועדת הביטחון: 'יש לנו חלק באזור הנגב, בתור ראשונים היינו שם, חמישה מתוך תשעה עשר. אם אומרים לי שאותם לא הכניסו בזכויות הנגב, לא אותם ובית הערבה כן הכניסו, רוצה אני לדעת כיצד זה קרה. צריך מישהו לדעת זאת'.¹⁵²

הסלקטיביות ההתיישבותית בולטת גם בתכניות התיישבות שהציעו תוך כדי המלחמה הגופים המיישבים וגופי הביטחון של היישוב. בסוף אפריל, בעוד כוחות ההגנה ממשיכים בתנופה ההתקפית של תכנית ד', הציע אברהם הרצפלד מק"ל תכנית להקמת 28 נקודות יישוב בתוך תקופת זמן קצרה: 3 בגליל העליון, 9 בעמקים הצפוניים, 11 בשטח שבין חיפה לאשקלון ועוד 5 בנגב. אף לא אחת מנקודות יישוב אלו אמורה הייתה לעלות באזור שסביב לירושלים.¹⁵³ רק בראשית מאי, כאשר ראשי הקק"ל החלו לעבד יחד עם לוי אשכול את התכנית לעליית נקודות חדשות, הובאה לשולחן הדיונים גם הצעה לשתי נקודות התיישבות בפרוודור ירושלים, שטח שאמנם יועד להיות במדינה הערבית, אך כדבריו של יוסף ויץ: 'כיוון שהחלוקה לא נתגשמה כרצון האו"ם אלא על ידי מלחמתנו, נוכיח שירושלים הבין-לאומית זקוקה לפרוודור, כדי שלא תובא שוב במצור'.¹⁵⁴

148 ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 207. עוד על ועדת הנגב ראו אצל: ברזנר, הנגב בהתיישבות ובמלחמה, עמ' 132-137; יחיעם ויץ, 'ועדת הנגב במלחמת העצמאות: התיישבות, כלכלה וצבאיות', בתוך: מרדכי ברי-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים), כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2017, עמ' 304-329.

149 סיכום פרטיכלי ישיבת הנהלות, 24.3.1948, אצ"מ, S15/9447.

150 פרטיכל ועדת הנגב בסיוע בניר עם והסביבה, 27.2.1948-25.2.1948, שם, A246/30; פרטיכל ועדת הנגב 9.2.1948, שם; בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 227.

151 אמיתי מהלל, 28.1.1948, א"ג, א/15/7; פרטיכל ועדת הנגב בסיוע בניר עם והסביבה, 27.2.1948, אצ"מ, A246/30. הדבר התבצע למרות התרעמותו של בן-גוריון, ראו: בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 152.

152 פרטיכל ועדת הביטחון, 18.1.1948, אצ"מ, S25/9345; פרטיכל ישיבת מרכז הפוהמ"ז, 7.1.1948, אצ"מ, פ.מ. 135. על הניסיונות הנוספים להכללת יישובי הגוש בתחום סמכות הוועדה עיינו: חנוך אחימן, 14.3.1948, אכ"ע, מכל 12b, תיק 4.

153 ויץ, יומני ואגרותי, ג, עמ' 373-374.

154 שם, עמ' 281.

תכנית התיישבות נרחבת נוספת תוך כדי לחימה, במקרה זה רובה ככולה בשטח המדינה הערבית, עופדה על ידי אגף מבצעים בהגנה. הצעתו 'להרחבת גבולותינו והקמת נקודות כיבוש' נועדה לנצל את ההצלחה הצבאית של תכנית ד' ולקבוע עובדות בשטח בהתיישבות בהיקף גדול, התיישבות שמוסדות הביטחון יתמכו בה. על פי ההצעה היה אמור לקום גוש התיישבותי גדול שיחבר בין אזור רמלה-לוד לירושלים, ישלוט על דרך תל אביב-ירושלים ועל הכביש מירושלים דרומה העובר ליד הרטוב. היישובים החדשים היו אמורים לקום בתוך שטח המדינה הערבית, במרחב שבין בן שמן, גזר, כפר אוריה והרטוב ממערב, ובין נווה אילן, קריית ענבים, מעלה החמישה ומוצא ממזרח. גוש התיישבות נוסף היה אמור לקום באזור הרטוב-בית ג'וברין, גלאון וכפר מנחם, ומטרתו – לקבוע את גבול המדינה היהודית בשיפולים המערביים של הר חברון ולשמור על כביש הרטוב-בית ג'וברין, כביש שיועד לשמש את התחבורה ליישובי הנגב. שאר גושי ההתיישבות שהוצעו היו אמורים לקום בצפון הארץ, גם בשטחי המדינה הערבית המיועדת – בגליל המערבי ובגליל¹⁵⁵. בהצעת אגף המבצעים בולטת העובדה שמכל אזורי ההתיישבות העברית מחוץ לתחומי המדינה היהודית העתידית – הגליל המערבי, השפלה, הנגב המערבי, ואזור עוטף ירושלים – רק האזור שמדרום, מצפון וממזרח לירושלים לא נכלל בתכנית העלייה אל הקרקע.

בסופו של דבר ייתרו התוצאות הטרגיות של הקרבות במרחב הר חברון במאי 1948 את הצורך להתחבט בשאלת עתידם של ארבעת יישובי גוש עציון בלב שטח ערבי עוין ובמרחב שיועד למדינה הערבית. אולם נראה שהמוסדות המיישבים העיקריים, קרן קיימת לישראל ומחלקת ההתיישבות של הסוכנות, למרות דאגתם הכנה ליישובים תוך כדי המלחמה, לא ראו ביישובי הגוש ובשטח הר חברון מרחב שישמש עתודות קרקע למדינה היהודית העתידית. הסיבות שבגללן לא פונו יישובי גוש עציון במהלך המלחמה היו צבאיות: אם כדי לנתק את ציר ירושלים-חברון לתחבורה ערבית, ואם משום האתוס שאין מפנים יישובים תוך כדי מלחמה.¹⁵⁶

אפשר לתלות את החשיבות הפחותה של יישובי גוש עציון ושטח הר חברון בעיני המוסדות בגורמים אובייקטיביים רבים: בנכוחות היהודית הדלילה לעומת הנוכחות הערבית הצפופה, בנוכחות המסתמנת של הלגיון באזור החל ממארכס-אפריל 1948, בכישלון הכלכלי של כפר עציון ושל משואות יצחק, שהצריכו השקעה של משאבים רבים ולא נתנו תמורה כלכלית להשקעה, ואולי אף בהסכמה אפשרית בין הנהגת היישוב ובין עבדאללה על כניסת ירדן לשטחי המדינה הערבית.¹⁵⁷

155 מטכ"ל אג"ם, 11.5.1948, את"ה, 80 פפ 25.

156 מערכת היחסים בין המוסדות הביטחוניים ובין יישובי גוש עציון לא נידונה במאמר זה, אך בהקשר זה עיינו: גולני, 'מטה מחוז ירושלים', עמ' 181-192; ארנוולד, 'המערכה הצבאית בירושלים', עמ' 341-388; פרנקל, 'יחס מוסדות ההנהגה', עמ' 86-103.

157 שאלת ההסכמה עם עבדאללה נידונה במחקר בשלושת העשורים האחרונים ללא הכרעה ברורה; אך עיינו אצל: עבדאללה אל-תל, זכרונות (תרגום יהושע חלמיש), מערכות, תל אביב 1960, עמ' 285. וכן ראו: Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdulla, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine*, Clarendon Press, Oxford 1988, pp. 122-159. ומנגד:

העמדה הצפונית הקדמית
באדיבות ארכיון כפר עציון

אולם בלי לבטל את הגורמים הללו, קו ישיר עובר בין המדיניות הציונית בנוגע לרכישת קרקעות בהר בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-20, ובין המדיניות של קק"ל והמחלקה להתיישבות בשלב הראשון של המלחמה: חשיבות ונחיצות ההתיישבות בהר המרכזי בכלל ובהר חברון בפרט לא נרשמו בתודעה הציונית במשך שבע השנים שחלפו מאז הרכישה הראשונה של אדמות נח'לין בשנת 1941 ועד פרוץ המלחמה. בחזון ובאתוס הציוני התקבע ההר כמקום חיוני פחות משטחים אחרים בארץ, וככזה נחשבו היישובים בו נחוצים פחות, שלא כיישובים האחרים שמחוץ לגבולות החלוקה – יישובי הגליל המערבי והנגב.¹⁵⁸

אברהם סלע, 'חסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל – בחינה מחודשת (חלק ראשון)', קתדרה, 57 (תשנ"א), עמ' 120-162. לסיכום חלקי של הדעות בסוגיה ראו שם בהערות 1 ו-5, ולסיכום עדכני יותר ראו: חגי סבוראי, 'חלוקת ארץ ישראל: שיקולים פוליטיים בעיצוב האסטרטגיה הציונית במלחמת העצמאות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2001, עמ' 111-173.

158 ההשוואה המעניינת ביותר היא בין יישובי ההר ובין יישובי הנגב בין השאר מכיוון ששני חבלי הארץ היו רחוקים מן המעש הציוני עד ראשית שנות הארבעים. אז, עם רכישת אדמות נח'לין וכפר עציון ועם הקמתו של כפר עציון ב-1943, החלה ההתיישבות הציונית הממוסדת בהר; ואל הנגב ה'עמוק' שמעבר לשער הנגב היא הגיעה עם הקמתם של שלושת המצפים באותה השנה (ברזר, הנגב בהתיישבות ובלחימה, עמ' 38-70). ציר משותף נוסף להתיישבות בהר ובנגב היה האיש שפעל רבות לפתח את ההתיישבות בשני חבלי הארץ, יוסף ויץ. ראו: ויץ, יומני ואגרותי, ב, עמ' 304, 323, 325, 326, 330, 332, 333, 336 ועוד. בהתקרב מועד יציאת הבריטים מן הארץ החל להסתמן פער בין ההשקעה הציונית בהר ובנגב וראו בעניין זה את הערה 28. גם המדיניות הצבאית של ההגנה בהר חברון בשלב 'מלחמת האזרחים' הושפעה ככל הנראה מהרתיעה הציונית להתבסס באזור ההר. ראו: פרנקל, 'יחס מוסדות ההנהגה', עמ' 86-103.